

**Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка**

*Ілона Дубровінська
Лілія Кононенко*

Соціальна профілактика жорстокого поводження з дітьми із неблагополучних сімей

Навчально-методичний посібник
для студентів і магістрантів спеціальностей
«Соціальна робота», «Соціальна педагогіка»

Полтава – 2018

УДК 364.4-055.5:364.63

Дубровінська І. І., Кононенко Л. В.

Соціальна профілактика жорстокого поводження з дітьми із неблагополучних сімей : навч.-метод. посіб. [для студ. і магістр. спец «Соц. робота», «Соц. педагогіка»]. – Полтава : ПНПУ, 2018. – 104 с.

Автори:

Ілона Ігорівна Дубровінська, магістрантка кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

Лілія Володимирівна Кононенко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Рецензенти:

Харченко Анжела Станіславівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

Панченко Наталія Василівна, начальник відділу Гендерний ресурсний центр. Налагодження міжнародного співробітництва КУ «Обласний молодіжний центр» Полтавської обласної ради.

Публікація висвітлює основні теоретичні й практичні аспекти соціальної профілактики жорстокого поводження з дітьми з неблагополучних сімей.

Методичний посібник розрахований на студентів та магістрантів спеціальностей «Соціальна робота», «Соціальна педагогіка».

УДК 364.4-055.5:364.63

Рекомендовано до друку рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

(Протокол № 15 від 14 червня 2018 року).

ЗМІСТ

ВСТУП	4
1. Жорстоке поводження з дітьми із неблагополучних сімей як проблема соціальної роботи	7
1.1. Поняття і види неблагополучної сім'ї	7
1.2. Прояви і наслідки жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей	18
1.3. Законодавство України з питань профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей	30
2. Соціальна профілактика жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей	43
2.1. Мета і завдання соціальної профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей	43
2.2. Напрямки соціальної профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей	49
3. Дослідження ефективності соціальної профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей	65
3.1. Аналіз стану поводження з дітьми з неблагополучних сімей	65
3.2. Програма організації соціальної профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей	70
3.3. Результати експериментального дослідження	76
Додатки	80
Рекомендована література	98

ВСТУП (передмова)

В умовах розбудови незалежної, правової, демократичної держави України нагальною необхідністю є змінення принципів міжособистісних відносин відповідно до гуманістичних цінностей загальнолюдської і національної культури. А для повноцінного і гарантійного розвитку дитині необхідно виховуватися в умовах сімейного оточення, атмосфері щастя, любові, розуміння, поваги до людської гідності. Але нині найбільше конфліктів відбувається саме в сімейному середовищі між подружжям, а також між батьками і дітьми. Тому для сучасного суспільства є актуальною проблема жорстокого поводження з дітьми.

Нині стан справ у сфері попередження жорстокого ставлення до дітей у сім'ї не повною мірою задовольняє потреби особистості, суспільства, держави. У такій ситуації зростає роль соціально-педагогічної профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї, яка сприяє реалізації прав і свобод дитини, створенню сприятливих умов її розвитку, підготовці освічених, високоморальних людей, здатних до співдружності і міжкультурного співробітництва, які забезпечать сталий розвиток української держави, її інтеграцію до європейського і світового економічного, правового та культурного простору.

Узагальнюючи праці сучасних дослідників, присвячені соціальній профілактиці жорстокого ставлення до дітей у сім'ї, виокремимо декілька напрямів:

- обґрунтування актуальності проблеми попередження жорстокого ставлення до дітей (В. Боровик, Т. Кир'язова, А. Мартиненко, О. Оліфіра, В. Оржеховська, С. Тадіян);

- визначення основ соціально-правового захисту дітей від жорстокості (В. Голіна, О. Іващенко, В. Туташинський, Г. Черепанова);

- аналіз зарубіжного досвіду попередження явища жорстокості стосовно дітей (С. Айропетов, Н. Асанова, Г. Батинцева, З. Зайцева, Т. Голованова, В. Желєзнов, І. Зверєва, О. Пилипенко, О. Приходько, О. Романова);

- обґрунтування загальних питань превентивного виховання з проблеми негуманного поводження дорослих з дітьми (Т. Алексеєнко, О. Докукіна, В. Постовий, В. Химинець);

- виділення окремих аспектів соціально-педагогічної діяльності з подолання жорстокого ставлення до дітей (С. Бадора, Н. Заверико, З. Зайцева, І. Зверєва, А. Капська, О. Караман, Л. Коваль, Т. Колесіна, А. Малько, Л. Міщик, А. Мудрик, М. Попова, І. Трубавіна, С. Хлебик).

Особливої уваги з боку держави та громадськості потребують неблагополучні сім'ї, у яких має місце систематичне жорстоке поводження з дітьми, постійне порушення їх прав, негуманні правила поведінки та внутрішньосімейні зв'язки, наповнені страхом і загрозою. Питання впливу сімейного неблагополуччя на дітей стали сферою інтересів таких науковців: А. Бесєдіна, Н. Лаврінєнко, В. Пилипенка, Р. Пріми, Т. Перепелиці, Ю. Якубової.

Посібник укладено за результатами проведеного дослідження з окресленої теми. Аналіз результатів теоретичних і практичних розвідок дозволяє стверджувати, що окремі аспекти проблеми попередження жорстокого поводження достатньо розроблено, проте бракує праць, у яких розглядається соціальна профілактика жорстокого ставлення до дітей у неблагополучній сім'ї. У сучасній соціально-педагогічній теорії і практиці не розроблено теоретико-методологічні засади, а також програми профілактики жорстокого ставлення до дітей у неблагополучній сім'ї. Актуальність проблеми та недостатня її розробленість зумовили вибір теми магістерського дослідження «Соціальна профілактика жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей».

У посібнику викладено основні здобутих даних розроблено теоретичні положення, що збагачують науково-теоретичні уявлення про соціальну

профілактику жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей. Практичний сегмент публікації представлений програмою соціальної профілактики жорсткого ставлення до дітей з неблагополучних сімей сприяє зменшенню випадків жорсткого ставлення до підлітків та зростанню довіри учнів до педагогів та психолого-педагогічної служби школи. Матеріали публікації можуть бути використані при розробці програм, спецкурсів, посібників з теорії та методики соціальної роботи.

1. ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

1.1. Поняття і види неблагополучної сім'ї

Розглядаючи категорію «неблагополучна сім'я» вважаємо, що вона базується насамперед на понятті «сім'я», а отже, аналіз і формування цієї дефініції можливі й логічні з позицій характеристики сім'ї взагалі.

Сімейно-шлюбні відносини простежуються в історії людства з досить ранніх епох. Вже в неоліті (15-20 тис. років тому), до якого відноситься поява людини розумної, існували стійкі спільності людей, засновані на природному статевому віковому поділі функцій, спільному веденні господарства, виховання дітей. Сім'я є однією з найважливіших форм організації життя людей, яка має фундаментальне значення як для індивіда, особистості, так і для суспільства. Сім'я – це мала соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, котрі перебувають у шлюбі, дітей (власних і прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей [46, с. 49].

Сім'я функціонує як інститут відтворення людини та її виховання, є тим суспільним утворенням, де індивід набуває першого досвіду організації життєдіяльності в основних його проявах – у виробничій діяльності та побуті. У сім'ї людина формує навички спілкування й повсякденної поведінки, уроки майбутнього сімейного життя, уявлення про життєві цілі та цінності, прилучається до норм та еталонів культури.

Сполучення індивідуальних характеристик членів сім'ї з її структурними і функціональними параметрами складається в комплексну характеристику – статус родини. У сім'ї може бути, принаймні, 4 статуси: соціально-економічний, соціально-психологічний, соціокультурний і ситуаційно-

рольовий. Перераховані статуси характеризують стан сім'ї, її положення у визначеній сфері життєдіяльності в конкретний момент часу, тобто являють собою зріз деякого стану сім'ї в безперервному процесі її адаптації в суспільстві [32, с. 24].

Перший компонент соціальної адаптації сім'ї – її матеріальне становище. Для оцінки матеріального добробуту сім'ї, що складається з грошової і майнової забезпеченості, необхідні кількісні критерії: рівень доходів родини, її житлові умови, предметне оточення, а також соціально-демографічні характеристики її членів, що складає соціально-економічний статус родини.

Другий компонент соціальної адаптації сім'ї – її психологічний клімат – більш-менш стійкий емоційний настрій, що складається як результат настроїв членів родини, їхніх щиросердечних переживань, ставлень один до одного, до інших людей, до роботи, до навколишніх подій. Як показники стану психологічного клімату родини виділяються наступні: ступінь емоційного комфорту, рівень тривожності, ступінь взаємного розуміння, поваги, підтримки, допомоги, співпереживання, місце проведення дозвілля (у родині або поза нею), відкритість родини у взаєминах з найближчим оточенням. Сприятливими вважаються відносини, побудовані на принципах рівноправності і співробітництва, поваги прав особистості, що характеризуються взаємною прихильністю, емоційною близькістю, задоволеністю кожного з члена родини якістю цих відносин.

Третій компонент структури соціальної адаптації сім'ї – соціокультурна адаптація. Визначаючи загальну культуру родини, необхідно враховувати рівень освіченості її дорослих членів, оскільки він визнаний одним з визначальних факторів у вихованні дітей, а також безпосередню побутову і поведінкову культуру членів родини. Рівень культури родини вважається високим, якщо родина справляється з роллю охоронниці звичаїв і традицій (зберігаються сімейні свята, підтримується усна народна творчість); має широке коло інтересів, розвинутими духовними потребами; у родині раціонально організований побут, різноманітний дозвілля, причому

переважають спільні форми побутової діяльності; родина орієнтована на всебічне виховання дитини і підтримує здоровий спосіб життя.

Четвертий показник – ситуаційно-рольова адаптація, що пов'язана із ставленням до дитини в родині. У випадку високої культури й активності родини в вирішенні проблем дитини, її ситуаційно-рольовий статус високий; якщо у відношенні до дитини присутня акцентуація на її проблемах, то середній. У випадку ігнорування проблем дитини, ситуаційно-рольовий статус – низький [31, с. 24].

Сучасні сім'ї різноманітні, і від того, в якій саме сім'ї живе дитина, залежить, яким змістом наповнюється процес формування її особистості. Умовно сім'ї поділяють на благополучні та неблагополучні.

Категорія «неблагополучна сім'я» – поняття ситуативне, тобто визначається конкретною ситуацією існування сім'ї, яка припускає елементи неблагополуччя. Саме «неблагополуччя» як поняття і явище включає цілий комплекс різних проблем. Під неблагополуччям сім'ї Т. Бессонова розуміє неможливість для сім'ї задовольняти свої основні потреби [14, с. 40]. Однак визначити ставлення членів сім'ї до таких понять, як «рівень життя», його «якість», «спосіб життя», «здоров'я і щастя», «виховання дітей» надзвичайно складно. Неблагополуччя – не стан сім'ї, а динамічний процес її життєдіяльності. Тому, на думку Т. Алексеєнко, неблагополуччя сім'ї не можна оцінювати як об'єктивну реальність [10, с. 36]. Разом із тим, благополуччя сім'ї варто розглядати в рамках благополуччя суспільства, рівня його розвитку. Критерії благополуччя суспільства є критеріями сімейного благополуччя і критеріями цілеспрямованого розвитку й виховання дітей. Розуміння батьками проблем виховання дітей є важливою складовою сімейного благополуччя.

Відомо, що показники неблагополуччя сім'ї пов'язані з економічними, соціальними, психологічними й особистісними причинами. При цьому В. Мушинський виключає категоричність у трактуванні самого поняття «неблагополучна сім'я», бо вважає, що будь-яка сім'я, проходячи певні

життєві етапи, відчуває стан неблагополуччя й дискомфорту в найрізноманітніших проявах, а це означає, що підхід з боку педагога в діагностуванні та підтримці необхідний у більш широкому і різнобічному педагогічному діапазоні [34, с. 3].

Отже, благополучна сім'я – сім'я з високим рівнем внутрішньосімейної моральності, духовності, координації та кооперації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами вирішення сімейних проблем. Її благополуччя забезпечується гуманністю у взаєминах, вмінням любити і поважати одне одного. У ній існує висока координованість дій при розв'язанні внутрішньосімейних проблем, взаємоповага і взаєморозуміння формують позитивну моральну атмосферу. Дитина почуває себе рівноправною в сімейному колективі: її люблять, але не балують, залучають до сімейної праці, водночас враховують її особисті інтереси та потреби. Матеріальна забезпеченість та освітній рівень батьків сприяють зміцненню дружби між батьками та дітьми, їх бажанню проводити разом вільний час, у довірливому спілкуванні вирішувати всі питання сімейного життя. Діти цінують поради батьків, наслідують їх особистий приклад. У нормальній сімейній атмосфері дитина росте доброзичливою, гуманною, спокійною та оптимістичною. У неї формуються такі цінні соціальні якості, як доброта, взаємоповага, почуття впевненості [49, с.18].

О. Кляпець на основі аналізу чинного законодавства в Україні визначає, що неблагополучними є такі сім'ї, в яких порушуються права дитини та юридичні норми суспільства. Разом з тим увагу вченої привернуло те, що неблагополучними можна вважати і потенційно неблагополучні, в яких порушені зв'язки сім'ї з мікро- і макросередовищем, внутрішньородинні зв'язки, структура сім'ї, спроможність сім'ї виконувати свої функції і низький культурний та освітній рівень членів сім'ї [27, с. 34].

О. Волков під неблагополучними сім'ями розуміє сім'ю з яскраво вираженою стійкою конфліктно-агресивною спрямованістю, що суперечить морально-правовим нормам сімейного життя (наявність різного виду

правопорушень); схильністю до вживання алкогольно-наркотичних речовин; проявами різного роду насильства до членів сім'ї; цілеспрямованим залученням батьками дітей до правопорушень і злочинів [18, с. 251].

Таким чином, неблагополучна сім'я – сім'я, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості. Неблагополучна сім'я для дитини – це не синонім асоціальної сім'ї. Існує багато сімей, які з формальної точки зору є самодостатніми, однак для конкретної дитини така сім'я з різних причин може бути неблагополучною.

Різка погіршення матеріального становища сім'ї, нестабільність соціально-економічної сфери є причинами зростання кількості неблагополучних родин в українському соціумі. Серед вагомих причин неблагополучного стану дітей у сім'ї є низький рівень педагогічної культури батьків, їхня педагогічна невідповідність, відсутність відповідних здібностей, елементів педагогічної майстерності та інтересу до цього виду діяльності [41, с. 55].

Крім того, І. Сіданіч визначає показники внутрішньосімейного життя, які створюють негативний емоційно-психологічний клімат. Серед них:

- споживацький характер ставлення до життя, негативне ставлення до праці;
- невідповідність морально-етичних принципів сім'ї до загальноприйнятих суспільних норм;
- відсутність єдиної життєвої позиції;
- невміння раціонально розв'язувати сімейні конфлікти;
- негативний стиль життєвих взаємовідносин [41, с. 48].

Стійкі внутрішньосімейні конфлікти формують конфліктні сім'ї. Вони виникають унаслідок відсутності у взаємовідносинах між батьками взаєморозуміння, взаємодопомоги, щирості, морально-етичної вихованості. У таких сім'ях у відносинах присутні грубість, зарозумілість, взаємні докори та погрози. Виникає стійке незадоволення, яке призводить до сімейної кризи.

Останнім часом особливого значення набуває морально-культурний розвиток батьків. Їхній низький рівень культури також є показником усіх

типів неблагополучних сімей. Унаслідок духовної обмеженості, примітивізму життєвих потреб сім'я віддаляється від життя суспільства. Батьки далекі від думки, щоб створити дитині сприятливі умови для формування та розвитку її особистості. Відповідно рівень її розумового розвитку не відповідає вимогам сучасного суспільства.

На сьогодні близько 90000 сімей з різних причин не виконують соціалізуючо-виховних функцій стосовно власних дітей. Кількість цих родин неухильно зростає – у 2010 р. кількість соціально неблагополучних сімей становила лише 20,7 тис., а у 2016 р. вона виросла майже у п'ять разів. У багатьох випадках діти в таких родинах потребують захисту від власних батьків [16, с. 17].

Соціальні трансформації останнього десятиліття призвели до збідніння переважної частини сімей, збільшення робочої і побутової зайнятості дорослих членів сім'ї. Зростання безробіття об'єктивно обмежує матеріальні можливості сім'ї. Наслідком усього цього є падіння рівня життя сімей, тривожна атмосфера в домі, зростання конфліктності у взаємовідносинах, жорстокість стосовно дітей.

Крім того, значна кількість соціально дезадаптованих підлітків виховується в сім'ях із несприятливим емоційним кліматом, підвищеною конфліктністю внутрішньосімейних стосунків. Сім'я перестає ефективно виконувати свої інституційні функції в суспільстві. Все це зумовлює необхідність вивчення особливостей дисфункцій сім'ї в Україні на сучасному етапі та їхній вплив на девіантну поведінку неповнолітніх [16, с. 17].

Неблагополучна сім'я – загроза суспільству. У неблагополучній сім'ї спостерігається явна або прихована емоційна напруга дитини. Часті покарання, окрики, невдоволення з боку батьків примушують дитину думати, що її не люблять, що вона нікому не потрібна. За наявності негативних впливів поведінка дитини істотно спотворюється, визначається ранньою втратою потреби у спілкуванні з батьками, егоїзмом, замкненістю, конфліктністю, впертістю, неадекватною самооцінкою (завищеною чи

заниженою), озлобленістю, невпевненістю у своїх силах, недисциплінованістю, втечами з дому, бродяжництвом, внаслідок чого вона може стати на шлях правопорушень і навіть злочинів. Дитина не може знайти своє місце в сім'ї, а потім і в житті, що надалі спричиняє до формування в неї асоціальної поведінки.

Дослідження причин правопорушень і злочинів, вчинених неповнолітніми, свідчать, що в 90-97% випадках механізм протиправної поведінки був запущений недоліками сімейного виховання, при чому неповнолітні приходять до протиправної поведінки під безпосереднім впливом або за участю батьків. М. Ковальчук вважає, що сьогодні кожному другому школяреві у віці від 13 до 15 років хоча б раз пропонували наркотик. Приблизно третина з них скористалася такою пропозицією. Значна частина підлітків-наркоманів живуть у повній сім'ї (з обома батьками). Головне тут – не склад сім'ї, а атмосфера, що створюється в ній, емоційна близькість і довіра домочадців один до одного [28, с. 15].

Т. Бессонова вважає неблагополучну сім'ю неповноцінною в питаннях виховання, де діти набувають статус соціальної безпритульності. Виховне ігнорування дитини в неблагополучній сім'ї породжує процеси фізичного, психічного і навіть сексуального насильства, що вважається невід'ємною проблемою дітей у таких сім'ях. Емоційний тиск (постійна лайка, приниження гідності дитини, образи, докори, неуважність) призводить до емоційної, поведінкової й інтелектуальної інвалідності дитини [14, с. 40].

Наявна різна класифікація типології неблагополучних сімей. Так, І. Зверева, Л. Коваль, С. Хлебник до неблагополучних сімей відносять:

- сім'ї, в яких батьки зловживають алкогольними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з правовими вимогами суспільства (припускаються різних видів правопорушень);
- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємовідносинах між батьками, батьками і дітьми;

- неповні сім'ї;

- сім'ї, зовнішньо благополучні, але такі, де батьки припускаються серйозних помилок у системі сімейного виховання, що спричиняє невміння будувати правильні стосунки між членами сім'ї, батьки мають низьку педагогічну культуру [50].

О. Безпалько виокремлює такі види неблагополучних сімей: конфліктні, аморальні, педагогічно некомпетентні й асоціальні [12, с. 67]. О. Утченко описує сім'ю з неблагополучною емоційною атмосферою, в якій батьки не тільки байдужі, але й без відповідної поваги ставляться до своїх дітей; а також сім'ї, в яких відсутні емоційні контакти між членами сім'ї, байдужість до потреб дитини при зовнішньому благополуччі стосунків. Дитина в таких умовах намагається знайти емоційні стосунки поза сім'єю. Є і сім'ї з нездоровою моральною атмосферою, коли обмежені соціальні потреби й інтереси дітей та які призводять до аморального способу життя останніх [23, с. 31].

Дослідники (Н. Волкова, Р. Овчарова, В. Целуйко) пропонують чотири типи неблагополучних сімей, що сприяють появі «важких» дітей:

- сім'ї з недостатніми виховними ресурсами. До них належать зруйновані або неповні сім'ї. Ці сім'ї самі по собі не формують «важких» дітей, а створюють несприятливе середовище для виховання;

- конфліктні сім'ї, де один з батьків не схвалює поведінки іншого. У таких сім'ях діти часто поводяться опозиційно, інколи конфліктно-демонстративно. Старші протестують проти існуючого конфлікту, стають на бік одного з батьків;

- морально неблагополучні сім'ї. Серед членів такої сім'ї спостерігаються розбіжності у світогляді та принципах організації сім'ї, бажання досягти своєї мети незважаючи на інтереси інших, використання чужої праці, прагнення підкорити своїй волі іншого;

- педагогічно некомпетентні сім'ї. У таких сім'ях надумані або застарілі уявлення про дитину замінюють реальний стан її розвитку [49, с. 14].

О. Когаловська вважає, що ознакою неблагополуччя сім'ї передусім несприятливі умови виховання дітей і виділяє на підставі цього таку градацію неблагополучних сімей:

- соціально-демографічні (неповні, багатодітні, батьки розлучаються);
- матеріально-побутові (малозабезпечені, безробітні);
- медико-соціальні (батьки-інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно хворі);
- психологічні й соціально-педагогічні (тривожний клімат у сім'ї, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків);
- соціально-правові (криміногенний спосіб життя батьків, раніше суджені) [29, с. 82].

Особливу групу неблагополучних сімей, на думку вчених (Т. Гаврилова, Т. Кулікова, В. Целуйко, І. Фрідман), становлять сім'ї, які виглядають цілком благополучно, але припускаються серйозних помилок у сімейному вихованні. Такі помилки мають сталий характер. З-поміж них такі: відсутність вимог до дитини; безконтрольність з боку батьків за поведінкою дитини; надмірна батьківська любов, надмірна суворість виховання; відсутність урахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини [49, с. 24].

Дослідник І. Козубовська розподіляє неблагополучні сім'ї на три групи:

- превентивні – сім'ї, у яких проблеми мають незначний прояв і знаходяться на початковій стадії розвитку неблагополуччя;
- сім'ї, у яких соціальні та інші суперечності загострюють взаємовідносини членів сім'ї один з одним та довколишніми до критичного рівня;
- сім'ї, які втратили будь-яку життєву перспективу, інертні стосовно своєї долі та долі своїх дітей [37, с. 26].

І. Сьомкіна пропонує наступну класифікацію неблагополучних сімей: за кількістю батьків – повна; неповна; опікунська; приймальна; сім'я, в якій усиновили дитину; за кількістю дітей – малодітна, багатодітна, бездітна; за

матеріальним благополуччям – малозабезпечена, середньозабезпечена, добре забезпечена; за проблемами батьків – сім'я алкоголіків, наркоманів, безробітна, криміногенна, позбавлена батьківських прав, соціально дезадаптована, педагогічно послаблена. При цьому особливо визначають «важку неблагополучну сім'ю», в якій спостерігається соціальна невлаштованість батьків і, як наслідок, – постійний психологічний стрес, який підкріплюється алкоголем, асоціальною поведінкою, відчуженістю від навколишніх, правопорушеннями, злодійством тощо [43, с. 36].

Узагальнивши існуючі підходи до видів неблагополучної сім'ї, ми дійшли висновку, що до неблагополучних належать:

- сім'ї, де батьки – алкоголіки, наркомани – ведуть аморальний спосіб життя. У таких сім'ях формування дитини спотворюється. Вона народжується слабкою, хворобливою, страждає на нервово-психічні захворювання, росте без турботи, опіки, не має найнеобхіднішого;

- сім'ї асоціальні. Члени конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень;

- сім'ї конфліктні. У них відбуваються постійні конфлікти між батьками, батьками і дітьми, що проявляються у сварках, суперечках, взаємних образах, грубоощах, навіть бійках. Виникають такі сім'ї через брак у взаєностосунках між батьками взаєморозуміння, взаємодопомоги, щирості, морально-емоційної вихованості. Тут панують грубість, чвари, взаємні погрози, стійке незадоволення, що призводить до сімейної кризи. У дітей формуються підвищена збудливість, страх, невпевненість у своїх силах. Нестачу позитивних емоцій вони компенсують пошуком їх у вуличних компаніях, бродяжництві, вживанні алкоголю, наркотиків;

- сім'ї неповні. У них дитину виховує один з батьків, переважно матір. Виникають вони здебільшого внаслідок: розлучення подружжя, смерті одного з батьків, позбавлення батьківських прав тощо. У таких сім'ях спілкування з дітьми збіднене, часто вони відчувають труднощі побутового характеру,

психологічний дискомфорт, тому нерідко їм не вистачає врівноваженості, доброзичливості, натомість виявляють надмірну роздратованість, байдужість;

- сім'ї, зовні благополучні. Систематично припускаються серйозних прорахунків у сімейному вихованні через низьку педагогічну культуру та неосвіченість (сім'ї, де взаєностосунки з дітьми є формальними; відсутня єдність у вимогах до дитини, наявні бездоглядність, надмірна батьківська любов або суворість у вихованні, застосовуються фізичні покарання тощо);

- сім'ї соціального ризику. Це – соціально незахищені сім'ї, які потребують соціальної допомоги та підтримки (малозабезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами, неповні). Вони не можуть повноцінно виконувати свої функції внаслідок складних соціальних умов.

У сучасних умовах склався ще один тип сімей, що потребують особливої уваги, – сім'ї, в яких увага батьків зосереджена лише на матеріальному забезпеченні сім'ї. Вони забезпечують дитину всім, однак на її виховання бракує часу, тому вони передоручають цю справу гувернанткам. Батьки не дозволяють їм гратися у дворі з однолітками, підбирають для них друзів лише зі свого кола. Витрачання грошей дітьми ніхто не контролює. Для них у сім'ї не існує слова «не можна», тому вони ігнорують і шкільну дисципліну, яку батьки нерідко трактують, як посягання на свободу їх дитини [49, с. 60].

Отже, під неблагополучною сім'єю розуміємо сім'ю як явище ситуативне і динамічне, з низьким соціальним статусом, яка не задовольняє своїх основних життєвих потреб, не виконує покладені на неї функції та яка потребує постійної соціально-педагогічної підтримки суспільства. Досліджуючи поняття неблагополучної сім'ї, було визначено, що ця проблема є важливою для суспільства, оскільки сім'я здійснює соціалізацію особистості, вона є концентрованим виразником свого ставлення до всіх аспектів виховання. Кожна неблагополучна сім'я має свою специфіку і свій характер сімейного неблагополуччя.

1.2. Прояви і наслідки жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей

З кожним роком відбувається зростання різних видів жорсткого поводження у родинах, особливо у неблагополучних сім'ях. Для усвідомлення поняття «жорстоке поводження з дитиною» необхідно з'ясувати, які дії дорослих можна кваліфікувати як «жорстокість» та «насильство» щодо дитини. Загалом проблема жорстокості почала розглядатися як самостійна, що виходить за межі поняття агресії та насильства досить нещодавно, наприкінці ХХ ст. з появою науки – вайоленсології – науки про насильство.

Український тлумачний словник визначає «жорстокий» (стосовно людини) як такий, що виявляє суворість, різкість, немилосердність, лютість, безсердечність, безжалісність; який перевищує звичайну норму, звичайну міру чого-небудь; а «жорстокість» – як властивість. Слід звернути увагу, що є приклади, коли звичаї та традиції, що прийняті в одному суспільстві вважалися жорстокістю в іншому, тобто адекватність поведінки, вчинку залежить від культури особистості та від конкретного суспільства. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів тлумачить поняття «жорстокість» як морально-психологічну рису, що означає відсутність співчуття, милосердя, жалості до людей, безмежну суворість, грубість, безсердечність. Жорстока людина не може мати будь-яких проявів співчуття до жертви. Прояв жорстокості у поводженні означає експлуатацію, знущання, розправу фізично, розправу матеріально, завдання збитків.

Правознавці розглядають «жорстокість» як негативну властивість характеру особи, що проявляється у заподіянні іншій особі (групі осіб) фізичних чи моральних страждань. Л. Бойко вважає, що вона може бути як самоціллю, так і засобом досягнення певної мети [15, с. 34]. Отже, характерною ознакою жорстокості є заподіяння страждань.

Жорстокість має місце при скоєнні практично всіх умисних злочинів. У ряді статей Кримінального кодексу України поняття «жорстокість» використовується як характеристика злочинної поведінки. У кримінальному законодавстві використовується також поняття «особлива жорстокість» – ознака, що кваліфікує певні діяння. Отже, «жорстоке поводження», як правова категорія розуміється як тортури та жорстоке нелюдське поводження, що принижує гідність і включає будь-які форми тілесних покарань, колективні покарання, взяття заручників, акти тероризму, наругу над людською гідністю, нелюдське та образливе поводження, гвалтування, примушування до проституції, непристойні зазіхання в будь-якій формі, рабство та работоргівлю в усіх формах, пограбування та погрози здійснення будь-яких з перерахованих дій [15, с. 35].

Крім юридичного тлумачення, в психологічній та соціально-педагогічній літературі існує низка трактувань поняття «жорстокість», які близькі до суті понять «насильство» та «агресія», тому часто використовуються як синоніми. «Жорстокість» – це прагнення заподіяти страждання людям або тваринам, яке проявляється в діях, бездіяльності, словах, а також фантазіях відповідного змісту [19, с. 53]. Таким чином, підкреслюється, що жорстокість може носити як активний, так і пасивний характер.

Якщо об'єктом, на який спрямовується жорстокість, є дитина, то використовується термін «жорстоке поводження з дітьми», хоча можна зустріти «жорстоке ставлення до дітей», «погане поводження» або «зловживання дітьми», «синдром небезпечного поводження з дітьми». Вітчизняні та закордонні науковці визначають «жорстоке поводження з дітьми» як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів, піклувальників та інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Навмисність дій розглядається як шкідливі дії з певною метою дієздатною особою. Проте існують випадки, коли батьки жорстоко поводяться з дитиною навіть не усвідомлюючи власної жорстокості, хоча повинні були про це знати та розуміти [51, с. 262].

Наступне визначення розширює спектр жорстоких дій, включаючи нехтування потребами дитини. Я. Охота «жорстоке поводження з дітьми» розглядає як здійснення батьками фізичного і психічного насильства над дітьми; замах на їхню статеву недоторканість; застосування неприпустимих способів виховання, експлуатація дітей, погане утримання дітей. Отже, деякі «способи виховання» дітей батьками можуть також розцінюватися як жорстокі, як такі, що завдають шкоду [35, с. 18].

Оскільки у Спільному Наказі Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти та науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Порядок розгляду звернень і повідомлень із приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» (від 16.01.2004 р. №5/34/24/11) жорстоке поводження визначається як будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального чи економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, то для точнішого окреслення поняття «жорстокість» необхідно розкрити поняття «насильство» та порівняти його з поняттям «агресія».

Словник української мови визначає «насилля» як те саме, що і «насильство»: застосування сили до кого-небудь, для досягнення чого-небудь, примусовий вплив. Філософ А. Гусейнов подає своє визначення поняття «насильство» – як застосування сили, опору на силу, дію за допомогою сили. Загалом, насильство означає, що одні індивіди нав'язують себе, свої цілі і норми іншим, прагнуть підкорити їх своїй волі. Правознавець В. Іванова визначає насильство як небезпечний протиправний фізичний або психічний вплив на іншу людину, що здійснюється умисно, проти або поза її волею, здійснює шкоду для життя або здоров'я. Також дослідник Г. Кирєєв відмічає, що насильство – це особливий тип відносин між людьми, наявний там, де має місце підкорення волі, тиск, привласнення, а психолог-соціолог Е. Фромм розуміє насильство як соціально-психологічний механізм поводження [35].

Аналізуючи етимологічну реалізацію поняття «наси́льство», О. Кішко вказує, що наси́льство – означає застосування фізичної сили до кого-небудь чи для досягнення чого-небудь. Отже, «наси́льство» та «жорстокі́сть» мають спільний семантичний компонент – «сила». Слово «наси́льство», на думку О. Черепанової, означає лише крайню міру прояву зловживання, причому сполучений з фізичним впливом [35].

В англomовній термінології на позначення даного явища застосовують поняття *child abuse and neglect (CAN)*. Англійське слово «*abuse*» дослівно означає «ненормальне використання» або «зловживання» і позначає весь спектр небажаних дій. Учасники конференції, проведеної *National Institute of Child Health and Human Development (США)* в 2004 році, рекомендують визначати жорстоке поведіння як «поведінку по відношенню до іншої людини, яка: а) виходить за межі прийнятих норм; і б) тягне суттєвий ризик нанесення фізичної й/або емоційної шкоди. Таке поведіння включає в себе як дії, так і бездіяння, як умисні, так і неумисні вчинки [24, с. 228].

Наси́льство тісно пов'язане з агресією і тому вчені як провідну детермінанту наси́льства визначають агресивність. Наси́льство – різновид агресії. Жорстокі́сть також може реалізовуватися через агресію. Зокрема, Р. Абизов розглядає «жорстокі́сть» і як агресивну поведінку, що наносить шкоду без співчуття, і як наси́льство над потребами, намірами, почуттями, установками людини, як приниження, примус до дій, що суперечать її бажанням. Жорстокі́сть та агресія є проявом наси́льства, але у порівнянні з жорстокістю агресивність, на думку Ю. Антоняна, є більш широким поняттям [24].

На агресивність як стійку рису особистості вказує Л. Мардахаєв, оскільки ця риса може проявляється в деструктивній поведінці, яка суперечить нормам та правилам співіснування людей в суспільстві, а це зближує її з жорстокістю, що є також особистісною рисою, за умови стабільності жорстоких дій. Але, у свою чергу, О. Кочеміровська зазначає, що агресивність є одним із засобів адаптації людини і може бути якістю

соціально придатною й необхідною, тобто агресивність може мати як конструктивний, так і деструктивний характер, а отже, насильство і агресивність не є тотожними [31, с. 10]. Хоча найчастіше «агресія» розглядається як поведінка, пов'язана з нанесенням фізичної чи моральної шкоди іншій людині або з її загрозою, чим, безумовно споріднюється зі шкодою при застосуванні насильства та жорстокості. Агресивні деструктивні дії виступають як засіб для досягнення будь-якої мети; спосіб психічного розвантаження, задоволення блокованої потреби особистості та переключення діяльності; форма самореалізації та самоствердження.

Таким чином, спільним у визначеннях «жорсткого поведіння з дітьми» є те, що ці дії порушують права та свободи дітей або можуть суперечити існуючим в даному суспільстві культурним нормам та звичаям, а також призводять або можуть призвести до страждань та завдавати шкоди фізичному, психічному, інтелектуальному, моральному здоров'ю дитини. При використанні терміну «насильство» порівняно з «жорстоким поведінням» домінує саме свідоме максимальне застосування сили як засобу досягнення мети всупереч волі іншого за умови наявної значної переваги в силі. Жорстоке поведіння агресивне і може мати вигляд насильства. Різниця між жорстокістю та насильством полягає в особливостях застосування агресивних дій як протидії реальному чи уявному негативному ставленні зі сторони іншого суб'єкта. Насильство завжди спрямоване на певний результат, а жорстокість може зумовлюватися позитивними мотивами.

Поняття «жорстоке поведіння» є ширшим за поняття «насильство», оскільки може бути ненавмисним, може не зачіпати права та свободи дитини, а реалізовуватися як незабезпечення потреб та інтересів, погане утримання дітей, або у вигляді застосування недопустимих способів виховання. Терміни «агресія» та «жорстокість» також пов'язані. Жорстокість – це завжди прояв агресії, хоча не всяка агресія є жорстокістю. Агресія, як психічний феномен, притаманна всьому живому світу, а жорстокість є винятково соціальним

явищем, притаманним лише людині. Насильство має місце, якщо жертва не може розцінюватись як суб'єкт, в іншому випадку дії можуть кваліфікуватися як агресія. Отже, жорстоке поводження включає насильство й агресивні дії та всі інші форми поводження, яке принижує людську гідність.

Слово «жорстокість» у дефініції «жорстоке поводження з дітьми» зумовлюється саме тим, що такі дії здійснюються особами, до яких дитина відчуває любов, довіру, вона повністю або частково залежить від них, оскільки внаслідок фізичної, розумової незрілості потребує спеціальної охорони та піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження. Якщо порушується особисто-довірча природа відносин батьків і дітей, виникають негативні зрушення, то ці дії вважаються жорстокими щодо дитини.

Отже, жорстоке поводження батьків з дитиною (дітьми) в сім'ї – це будь-які дії або бездіяльність, що призводять або можуть призвести до шкоди здоров'ю дитини, її розвитку, гідності в рамках відносин довіри, відповідальності, і порушують права дитини і / або не задовольняють потреби та інтереси [25, с. 260].

Ознаками жорстокого поводження у сім'ї є:

- стосунки між близькими людьми, коли один заподіює іншому фізичної або моральної шкоди;

- систематичні агресивні і ворожі дії щодо членів сім'ї, внаслідок чого об'єкту насильства може бути заподіяна шкода, травма, приниження, а інколи навіть і смерть [25, с. 261].

Варто підкреслити, що жорстоке поводження порушує конституційне право дитини на особисту недоторканість (у фізичному й духовному розумінні). Поширенню жорстокого поводження більшою мірою сприяє і те, що як саме суспільство не готове відкрито обговорювати цю проблему, так і жертви – не готові надати таким фактам розголосу. За експертними оцінками, основна частина потерпілих від сімейного жорстокого поводження не

звертається за допомогою у відповідні державні органи та громадські організації через: небажання «виносити сміття з хати», сором перед друзями, сусідами; небажання зруйнувати сім'ю тощо. За інформацією МВС України, лише 2016 р. було поставлено на облік понад 50 тис. осіб, які вдавалися до насильства у родині. За неофіційною статистикою, понад 3 мільйони дітей в Україні щороку стають свідками й жертвами домашнього насильства. Більшість із них зазнає важких психологічних травм, замикається в собі, виявляє схильності до суїциду, страждає від заниженої самооцінки. Інколи при фактах насильства або жорстокого поводження з дітьми в сім'ї, дитячих установах люди виявляють повну байдужість до долі дитини, не повідомляють у відповідні органи [9, с. 10].

Виокремлюють такі основні форми жорстокого поводження з дітьми:

1. Фізичне насильство – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі й гідності.
2. Сексуальне насильство або розбещення – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена сім'ї.
3. Психологічне (емоційне насильство) – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї, шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, чим навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.
4. Економічне – позбавлення одним членом сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів іншого члена сім'ї, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [13, с. 236].

Можна виділити такі типи жорстокого поводження з дітьми:

- жорстокі фізичні покарання, фізичні знущання, побиття: побиття; штовхання; спроби задушити; викручування рук та ін.;
- дитина є свідком знущань над іншими членами сім'ї: батько б'є чи гвалтує матір у присутності дітей; «погану» дитину фізично карають у присутності «хорошої» дитини; дитина є свідком фізичних знущань над іншою людиною, що не є членом її родини та ін.;
- сексуальне насильство, інцест: зґвалтування; нав'язування сексуальних стосунків; сексуальні дотики/поцілунки; інцест (кровозмішення); показ порнографії; залучення дитини до виготовленні порнографічного продукту та ін.;
- використання привілеїв дорослих: поводження з дітьми як з рабами чи слугами; поводження, як з підлеглими; поводження як зі своєю власністю; відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства;
- залякування: використання свого росту, розмірів та сили; навіювання страху за допомогою розповідей, дій, тестів, поглядів; крики, стресогенна поведінка; жорстокість щодо інших істот;
- погрози: покинути дитину; самогубства; заподіяти фізичної шкоди; заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам...; розлюбити дитину; силами зла, що покарають дитину та ін.;
- використання громадських установ: погроза покарання Богом, судом, міліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею;
- ізоляція: контролювання доступу дитини до інших людей: бабці/дідуся, однолітків, братів/сестер, батька/матері, інших людей; контролювання перебування дитини у помешканні, заборона виходити з дому; контролювання спілкування дитини з друзями, аж до перешкоджання спілкування за допомогою Інтернету; закривання дитини у коморі, сараї чи туалеті, чи у будь-якому закритому приміщенні вдома, в школі...; обмеження спілкування з дитиною, аж до повного ігнорування у спілкуванні;

- емоційне насильство: приниження; використання скарг; використання дітей в якості довірених осіб; крики; непослідовність; присоромлення дитини; використання дітей у конфліктах між батьками; «торгівельна» поведінка одного з батьків щодо любові до дитини;

- економічне насильство: незадоволення основних потреб дитини; відмова чи зволікання у виплаті аліментів; занижений розмір державної допомоги одиноким матерям та багатодітним сім'ям; повна відмова дитині в грошах; контролювання дитини за допомогою грошей; марне витрачання сімейних грошей; відмова дитині у підтримці; використання дитини як засобу торгу при розлученні; нав'язування дитині економічно обмеженого способу проживання без існуючої для цього необхідності; примушування дитини важко працювати [38, с. 15].

Причини виникнення жорстокого поводження в сім'ї – різноманітні. Із них можна виділити дві групи: внутрішні (стосунки всередині родини) та зовнішні (різке майнове розшарування суспільства, ослаблення системи державного контролю за регулюванням виробництва і споживанням спиртних напоїв, наркоманія, криза моралі та культури, уразливість прав дитини, яка живе поряд із психічно хворими тощо). У ситуації, коли зовнішні проблеми безперервно тиснуть на особистість, і сімейний клімат також починає погіршуватися, перед родиною постають нові проблеми – психологічні наслідки внутрішнього сімейного конфлікту. Слабкий імпульсивний контроль та обмежена толерантність тягнуть за собою емоційну залежність кривдника від родини, починають зростати страхи, зокрема страх утратити дружину та дітей, а тому обирається «наступальна тактика», порушуються особистісні межі, розвивається депресія. Це вказує на існування ще однієї групи причин, які призводять до жорстокого поводження в сім'ї. Вони пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями особи, котра чинить насильство: низьким рівнем особистісної культури; гіпертрофованим сприйняттям гендерних стереотипів; зловживанням алкоголем, наркотиками; психічною неврівноваженістю особи.

Правознавці відзначають більший вплив соціально-економічних (низький рівень життя, безробіття, економічна залежність тощо) та юридично-правових факторів (незнання власних прав і можливостей їх захисту, недосконалість правозахисної системи у випадках захисту жертв насильства). Психологи наголошують на соціально-психологічних (соціальні настанови, стереотипи поведінки) та індивідуально-психологічних чинниках (індивідуальні особистісні якості – залежність, невпевненість, занижена самооцінка, почуття страху, провини). Жорстоке поводження з дітьми – це дуже часто результат того, що самі батьки в дитинстві страждали від насильства в родині. Іноді вони намагаються виправити власні помилки і використовують для цього своїх дітей, як мішень. І цей сценарій може повторюватись декілька поколінь. Часто трапляється, що в людини ще не сформувалися відчуття батьківської відповідальності. Від незнання того, як поводитися з дитиною в тій чи іншій ситуації, людина стає агресивною і всі проблеми вирішує одним способом – образами або побиттям [24, с. 229].

Серед основних причин жорстокого поводження в родині представники неурядових організацій, які працюють із жертвами насильства в сім'ї, виокремлюють такі чинники:

- низький рівень культури в суспільстві, гендерні стереотипи;
- економічна криза у країні, слабка захищеність жертви з боку держави та правоохоронних органів;
- низький рівень особистісної культури, зловживання алкоголем і наркотиками;
- психічна нерівноваженість членів родин;
- віктимна, провокаційна поведінка жертв жорстокого поводження [26, с. 210].

Представники центрів соціальних служб виділяють такі причини жорстокого поводження у сім'ї:

- психологічні – віктимна поведінка жертви та інші психологічні особливості характеру, почуття провини тощо;

- соціально-культурні – конфлікт поколінь, гендерні стереотипи, низький рівень освіченості, пияцтво;

- економічні – економічна залежність жертв жорстокого поводження, безробіття й матеріальне неблагополуччя родини тощо [37, с. 23].

О. Трофімова вказує на алкоголізм як важливу причину жорстокого поводження в сім'ї, що ускладнюється безробіттям і скрутним матеріальним становищем. Тобто ескалація жорстокого поводження в родині приблизно така: низький соціальний статус не задовольняє особистість, вона вдається до вживання алкоголю як спроби втечі від реальності. Загалом можна сказати, що експерти підходять до проблеми доволі глобально й намагаються охопити її якомога ширше: від глибоко особистісних (психологічних) до загальносуспільних масштабів. Як передумову будь-якого насильства насамперед відзначають руйнування моральних принципів суспільства, що значною мірою відбувається через негативний вплив на свідомість громадян. На думку окремих експертів, саме неконтрольований потік насильства, порнографії, що транслюється останніми роками з екранів телевізорів, спричинив деформацію свідомості, ціннісних орієнтирів багатьох людей, особливо молодого покоління [45, с. 61].

У дитини, яка зазнає насильства в сім'ї, відбуваються значні викривлення особистісного розвитку, виникають серйозні психологічні проблеми, що можуть виявлятися, зокрема, в асоціальній, агресивній поведінці, проблемах у школі, сумнівних товариствах. Нерідко їхня агресивність виявляється у грі, часом спалахи гніву здаються безпричинними. Деякі з них, навпаки, надмірно пасивні, не можуть себе захистити. І в тому, і в іншому випадку порушується контакт, спілкування з однолітками. У занедбаних, емоційно депривованих дітей прагнення будь-яким чином привернути до себе увагу іноді виявляється у вигляді зухвалої, ексцентричної поведінки. Діти, які зазнають психологічних та фізичних травм внаслідок жорстокого з ними поводження, нікому не довіряють, особливо дорослим. Дитина, як правило, починає гірше навчатися, не бере

участі у шкільних справах, погано спить, а іноді навіть тікає з дому. Вона боїться гніву батьків і не знає, до кого їй можна звернутись, з ким поділитись своїми проблемами.

Діти, які пережили сексуальне насильство, здобувають невластиві віку знання про сексуальні стосунки, що проявляється в їхній поведінці, в іграх з іншими дітьми, іграшками. Навіть маленькі діти, дошкільники, котрі постраждали від сексуального насильства, згодом самі можуть стати ініціаторами розпусних дій і втягувати в них багатьох учасників. Найпоширенішою і важкою реакцією на насильство в сім'ї є низька самооцінка, що сприяє збереженню та закріпленню психологічних порушень, пов'язаних із насильством. Особистість із низькою самооцінкою переживає почуття провини, сорому. Для неї характерна постійна переконаність у власній неповноцінності, у тому, що «ти гірший, ніж інші». Унаслідок цього дитині важко домогтися поваги оточуючих, успіху; спілкування з однолітками ускладнене. У таких дітей спостерігаються часті депресії, навіть у дорослому віці [43, с. 37].

У підлітків можуть спостерігатися спроби скоєння самогубства. Почуваючись нещасливими, знедоленими, пристосовуючись до ненормальних умов існування, намагаючись знайти вихід зі становища, що склалося, вони самі можуть стати на шлях насилля. Зазвичай дитина – жертва страждає одночасно від декількох форм насильства. Так, сексуальне насильство з боку батька або вітчима неминуче супроводжується руйнуванням сімейних стосунків та довіри в сім'ї, маніпулятивними стосунками, а часто й залякуванням із боку кривдника, що кваліфікується як психологічне насильство. Залежно від віку та своїх особистісних ресурсів дитина може змиритися зі своїм безправним становищем або ж протистояти батьківському деспотизму. За спостереженнями експертів, удома такі діти догоджають, щоб мінімізувати насильство. Якщо ж дівчата чинять опір насильству в сім'ї, то часто це призводить до сексуального насильства з боку деградованого батька або вітчима.

Отже, безправність дітей у сім'ї, їх низький соціальний статус, невиправдані батьківські очікування щодо дітей, а також неефективні методи виховання, невміння та небажання батьків будувати конструктивні взаємини з дітьми є тими причинами, що призводять до насильства в сім'ї щодо дітей. Діти часто безправні у власних сім'ях насамперед через свої вікові психологічні особливості, адже вони легко піддаються впливу, тиску, фізично слабкі, залежать від батьків матеріально, духовно, емоційно. До того ж вони практично не здатні усвідомлювати своє становище, свої права; дівчатка часто бояться сказати навіть матері про випадки сексуального насильства з боку батька, вітчима. Зловживання батьківською владою часто можна спостерігати й у благополучних сім'ях. Якщо сім'я соціально неблагополучна, один або обоє батьків зловживають алкоголем чи наркотиками, дитина, як правило, недоглянута, педагогічно занедбана, а батьківська увага до неї виявляється у вигляді лайки і фізичного покарання або навіть у сексуальних домаганнях із боку деградованого батька чи вітчима [53, с. 35].

Таким чином, жорстоке поводження з дітьми в українській сім'ї є досить поширеним явищем. Воно виступає результатом дії багатьох чинників, але наслідком має важкі психологічні та фізичні травми дітей та підлітків. Це вимагає надання цілеспрямованої соціально-педагогічної допомоги жертвам жорстокого поводження, ефективність якої залежить від законодавчої бази та організації діяльності держаних органів та організацій.

1.3. Законодавство України з питань профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей

Захист прав дітей, забезпечення їх повноцінного розвитку – проблема національного значення, яка повинна розглядатися і розв'язуватися в різних контекстах: історичному, соціологічному, культурологічному, демографічному, педагогічному і, безумовно, – юридичному. Мова йде про

закріплення певними законами та іншими нормативно-правовими актами чітко визначених правил, норм, стандартів і вимог щодо організації життєдіяльності дитини. У міжнародному аспекті ідея прав дитини розвивалася поступово протягом багатьох століть. Але активізувався цей процес тільки в ХХ ст., коли отримала розвиток концепція захисту дітей.

Міжнародно-правові засади запобігання жорсткому поводженню з дітьми на рівні ООН закладаються Загальною декларацією прав людини 1948 р. (ст. 5), Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. (ст. 7) та іншими базовими міжнародними актами ООН з прав людини. Стаття 3 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод встановлює, що жодна людина не може зазнавати катувань чи нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження або покарання. Даний імператив охороняє одну із основних цінностей демократичного суспільства та встановлює безумовну заборону катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження й покарання, або «жорсткого поводження» [9, с. 9].

20 листопада 1989 р. приймається Конвенція ООН про права дитини – яка проголошує право на рівень життя, достатній для забезпечення розвитку дитини, ліквідації насильства, а також сексуальної та економічної експлуатації осіб, що не досягли повноліття. Низка її положень спрямована на протидію жорсткому поводженню з дитиною, а саме: ст. 28 Конвенції, в якій вказується, що держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, які ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини; ст. 34 Конвенції, якою передбачено, що держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень; ст. 37 Конвенції, яка вказує на обов'язок всіх держав-учасниць забезпечити, щоб жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання; ст. 39 Конвенції, в якій йдеться про обов'язок держав-учасниць вживати всіх необхідних заходів для сприяння

фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів [9, с. 9].

Спеціальною статтею, що спрямована на заборону жорстокого поводження щодо дитини, є ст. 19 Конвенції, в якій вказується, що «держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину». У ч. 2 цієї статті вказані форми насильницької поведінки щодо дитини іменуються «випадками жорстокого поводження з дитиною», що дає підстави сформулювати уявлення про міжнародно-правове розуміння його основних форм та проявів.

Зміст категорії, що досліджується, конкретизується на регіональному рівні Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, а також прецедентним правом Європейського суду з прав людини. Слід підкреслити, що Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. практика Європейського суду з прав людини, тобто його прецедентне право, офіційно визнане джерелом права України (ст. 17 Закону) [9, с. 10].

10 травня 2002 р. Уряд України підписав Підсумковий документ Спеціальної Сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р., який визначає поняття насильства в сім'ї та виділяє його види: фізичне, сексуальне, психологічне та економічне, розкриваючи зміст кожного із зазначених видів насильства (ст. 1 Закону) [26, с. 210].

Основу національного законодавства України з попередження жорстокого поводження з дітьми становить Конституція України, передусім

статті 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52 Основного Закону. Так, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, зокрема дитини, на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. У статті 52 Основного Закону прямо вказується, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом [1].

На підставі положень Конституції України і Конвенції ООН про права дитини 26 квітня 2001 р. в Україні був прийнятий Закон «Про охорону дитинства», який визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Так, у ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» відзначається, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Держава здійснює захист дитини від:

- усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, зокрема з боку батьків або осіб, які їх замінюють;

- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;

- залучення до екстремістських релігійних психокультових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо [7].

Стаття 10 Закону України «Про охорону дитинства» визначає, що держава через органи опіки й піклування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині й особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу в запобіганні й виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, в передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних

уповноважених законом органів для проведення розслідування й вжиття заходів щодо припинення насильства. У статті 12 цього ж Закону визначено, що «батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за порушення прав і обмеження законних інтересів дитини на охорону здоров'я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання та ухилення від виконання батьківських обов'язків відповідно до закону» [7].

Ст. 289 Цивільного кодексу України: «Право на особисту недоторканність». Фізична особа має право на особисту недоторканність. Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається [5]. Жорстоке поводження з дитиною, а також вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва визнаються Сімейним кодексом України як підстави для позбавлення батьківських прав (відповідно, п. 3, п. 5 ст. 164 СК України) або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 170 СК України) [4].

Захист від найбільш небезпечних порушень прав неповнолітніх забезпечує Кримінальний кодекс України. Він містить як загальні норми, що захищають всіх громадян від жорстокого поводження, так і норми, безпосередньо спрямовані на захист життя, здоров'я та недоторканності неповнолітнього. Кримінальний кодекс України містить положення щодо захисту неповнолітніх у розділах: II – «Злочини проти життя та здоров'я особи»; III – «Злочини проти волі, честі та гідності особи»; IV – «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»; XII – «Злочини проти громадського порядку та моральності», XIII – «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення». Загалом КК містить понад 40 складів злочинів, що свідчить про суттєве посилення правового захисту дітей

від різних видів посягань на їх права. Разом з тим КК України потребує подальшого вдосконалення в напрямі виконання Україною вимог Конвенції про права дитини та більш ефективного захисту дітей від будь-яких злочинних посягань [3].

У Кодексі України про адміністративні правопорушення на захист осіб від насильства спрямовані положення ст. 184, яка встановлює відповідальність за невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей. Крім того, значним кроком щодо посилення адміністративної відповідальності за насильницькі дії є Закон України «Про внесення змін у Кодекс України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису» від 15 травня 2003 року, яким зазначений Кодекс доповнений статтею 1732, що встановлює відповідальність за вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного або економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не нанесло фізичного болю й не заподіяло тілесних ушкоджень, погроз, образ або переслідувань, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або засобів, на які потерпілий має передбачене законом право, та ін.), унаслідок чого могла бути або була заподіяна шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а також невиконання захисного припису особою, щодо якої він винесений. Також КУпАП передбачена відповідальність дорослих осіб за вчинення протиправних дій стосовно дорослих осіб [2].

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства.

Згідно зі ст. 1 вказаного Закону, дитина, яка постраждала від домашнього насильства (далі – постраждала дитина), – особа, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства.

Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь;

Запобігання домашньому насильству – система заходів, що здійснюються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, а також громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, та спрямовані на підвищення рівня обізнаності суспільства щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства, формування нетерпимого ставлення до насильницької моделі поведінки у приватних стосунках, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед до постраждалих дітей, викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються.

На запобігання пропаганди насильства, жорстокості, падіння моральних підвалин у засобах масової інформації спрямований Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності в суспільстві та утвердження здорового способу життя» від 1 березня 2002 р. № 258. Законами України «Про телебачення й радіомовлення» від 21 грудня 1999 р., «Про рекламу» від 3 липня 1996 р. заборонені ввіз, виготовлення, збут і розповсюдження предметів порнографічного характеру, а також

предметів і продукції, яв пропагують культ насильства й жорстокості; забороняються передачі (фільми), які можуть завдати шкоди фізичному, психічному, моральному розвитку неповнолітніх. Законодавчими нормам встановлено, що реклама не повинна містити в тексті й зображенні того, що може нанести духовну, моральну або психічну шкоду молоді й дітям. Зазначені питання також частково регламентуються в Законі України «Про захист суспільної моралі» [28, с. 16].

Правовий статус дітей регулюється також Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», який визначає правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку [6].

Передача інформації про випадки жорстокого поводження з дітьми в сім'ї для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства покладається на: органи опіки і піклування; служби у справах неповнолітніх; центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Механізм взаємодії служб у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ, органів і закладів освіти, охорони здоров'я, у справах сім'ї, дітей та молоді у попередженні жорстокого поводження та насильства по відношенню до дитини, наданні невідкладної допомоги дітям, які потерпіли від насильства, визначено спільним наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.04 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» [9, с. 11].

Координатором заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження з ними або реальної загрози його вчинення є служба у справах неповнолітніх. У разі виявлення фактів жорстокого поводження або насильства стосовно

дитини про такі випадки необхідно негайно інформувати територіальний під-підрозділ служби у справах неповнолітніх за місцем проживання дитини.

У випадку, якщо звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження з дитиною отримано посадовою особою органу внутрішніх справ, органів та закладів освіти, охорони здоров'я, управління (відділу) у справах сім'ї та молоді, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, такі звернення передаються для реєстрації до служби у справах неповнолітніх за місцем проживання дитини протягом однієї доби з моменту отримання. Якщо в заяві (інформації офіційних органів) з приводу жорстокого поводження з дітьми вбачається ознака злочину чи загроза його вчинення, вона обов'язково передається до органу внутрішніх справ.

Відповідно до вищезгаданого Порядку Служби у справах неповнолітніх:

- ведуть загальний облік дітей, які зазнали жорстокого поводження, та сімей, у яких діти зазнали жорстокого поводження;

- координують діяльність органів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ щодо профілактики та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми;

- надають необхідну допомогу дитині, яка зазнала жорстокого поводження, та в разі загрози його вчинення, вживають заходів до попередження жорстокого поводження щодо дитини;

- направляють дитину для обстеження стану її здоров'я до установ і закладів охорони здоров'я з метою документування фактів жорстокого поводження, надання дитині необхідної медичної допомоги, у тому числі лікування в стаціонарі;

- уживають невідкладних заходів до ліквідації наслідків і загрози неправомірних дій щодо дитини; у разі потреби разом з поліцією розв'язують питання про тимчасове вилучення дитини із середовища, де вона зазнала жорстокого поводження, та про подальше її влаштування;

- спільно з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надають необхідну соціально-психологічну допомогу, проводять профілактичну та роз'яснювальну роботу щодо наслідків жорстокого поводження з дітьми;

- представляють, у разі необхідності, інтереси дитини в суді [36, с. 88].

Працівники органів внутрішніх справ здійснюють прийняття інформації про випадки жорстокого поводження з дітьми цілодобово. Працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх тісно співпрацюють із службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органами прокуратури, освіти, навчальними закладами, закладами охорони здоров'я відповідно до законодавства. У разі потреби термінового вилучення дитини із сім'ї, де батьки чи особи, що їх замінюють, жорстоко поводяться з нею, працівники поліції спільно зі службами у справах неповнолітніх вирішують питання щодо подальшого влаштування дитини.

Органи та заклади освіти:

- здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми;

- терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення;

- уживають заходів до виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми;

- керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема класних керівників, проводити попереджувальну роботу з батьками з метою недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів;

- класні керівники організують роботу з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або потерпає від реальної загрози його вчинення [36, с. 90].

Лікувально-профілактичні установи та заклади цілодобово здійснюють приймання дітей, які зазнали жорстокого поводження, та надають їм потрібну медичну допомогу. При обстеженні дитини медичні працівники звертають увагу на ушкодження, що могли виникнути внаслідок жорстокого поводження з дитиною, та повідомляють про це орган внутрішніх справ та відповідну службу у справах неповнолітніх. У разі виявлення або надходження звернень чи повідомлень з приводу жорстокого поводження проводять медико-соціальну реабілітацію дітей, які потерпіли внаслідок жорстокого поводження.

Управління (відділи) у справах сім'ї, дітей та молоді:

- здійснюють прийом та розгляд звернень і повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми;

- терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення;

- направляють дітей, які зазнали жорстокого поводження, та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для надання допомоги (кризові центри соціально-психологічної допомоги, притулки, центри медико-соціальної реабілітації, прийомні сім'ї);

- проводять профілактичну, роз'яснювальну роботу серед громадськості щодо попередження жорстокого поводження з дітьми [50, с. 7].

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

- здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини;

- у разі необхідності надають первинну (під час звернення) соціально-психологічну допомогу дітям, які постраждали від жорстокого поводження;

- надають правові, психологічні, соціально-медичні та соціально-психологічні послуги з метою збереження соціального статусу та повноцінної життєдіяльності, адаптування у суспільстві дітей, які постраждали від жорстокого поводження.

Діти, які постраждали від жорстокого поводження, а також діти із сімей, перебування в яких загрожує їх здоров'ю чи життю, мають можливість цілодобово звернутися до притулку для неповнолітніх або центру соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх. Підставою для прийняття дитини є звернення дитини (усне або письмове) до адміністрації закладу за допомогою, яке обов'язково реєструється та невідкладно розглядається керівництвом закладу.

Всеукраїнська дитяча лінія та система телефонів довіри безкоштовно, конфіденційно та анонімно надає консультації і психологічну допомогу дитині, яка постраждала внаслідок жорстокого поводження з нею. Надає дитині інформацію про роботу служб у справах неповнолітніх, відділів у справах сім'ї, дітей та молоді, органів опіки і піклування, освіти і науки, охорони здоров'я, поліції, неурядових організацій, які працюють в інтересах дітей. Інформує відповідну службу у справах неповнолітніх про факт жорстокого поводження (у разі, якщо така дитина погодилася повідомити свою адресу проживання) з метою оперативного втручання та надання допомоги [50, с. 8].

Серед несудових методів захисту прав дітей потрібно назвати звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, сфера компетенції якого досить широка. Предметом його контролю є діяльність усіх посадових і службових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, зокрема судові рішення, строки розгляду справ у судах, порушення процесуальних норм тощо.

З метою запобігання та викорінення сексуального насильства над дітьми дітей Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціальної політики, громадські, благодійні (ЮНІСЕФ, ПРООН, ЕКПАТ та ін.), релігійні організації, творчі колективи та широка спільнота, які працюють в інтересах дітей, проводять інформаційно-просвітницьку роботу серед молодого покоління, розробляють та випускають методичні рекомендації для педагогів, практичних психологів і соціальних працівників з питань запобігання використанню малолітніх дітей в порнографічному бізнесі; проводять цілеспрямовану роботу стосовно підвищення рівня інформованості дітей щодо формування мотивацій до здорового способу життя і безпечної поведінки; благодійні акції та різноманітні заходи щодо удосконалення системи профілактичної та соціально-психологічної роботи з батьками, допомагають молоді у працевлаштуванні. Для цього розробляються нові навчальні програми, методики, поширюється тренінгова інтерактивна та індивідуально-консультативна робота [50, с. 9].

Таким чином, наведені положення національного законодавства свідчать, що попередження жорстокого поводження з дітьми виступає одним з пріоритетів державно-правової політики України. На національному рівні в Україні прийнято ряд нормативно-правових актів, які захищають дитину від насильства в сім'ї, а також регламентують діяльність органів та установ щодо попередження та припинення жорстокого поводження з дитиною в сім'ї. Особливістю чинного законодавства є те, що воно більшою мірою спрямоване на покарання винного за жорстоке поводження з дитиною, ніж на попередження такого поводження та запобігання йому. Одним із чинників зазначеного є відносно упорядкована нормативно-правова база і водночас відсутність механізмів обґрунтування конкретних кроків для реалізації права дитини бути захищеною, відповідних вмінь і навичок у спеціалістів, котрі опікуються дітьми.

2. СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ

2.1. Мета і завдання соціальної профілактики жорсткого поведіння з дітьми з неблагополучних сімей

Значне викривлення виховного потенціалу неблагополучних сімей потребує зосередження зусиль державних органів, фахівців соціальних служб для молоді та інших соціальних інституцій, громадського активу для вирішення комплексу найгостріших питань, пов'язаних з попередженням жорсткого поведіння з дітьми з неблагополучних сімей.

Обґрунтування соціального аспекту профілактики жорсткого ставлення до дітей у сім'ї дозволяє стверджувати, що дана проблема має три етапи історичного розвитку: V ст. до н.е. – XVII ст., XVII – поч. XX ст., кін. XX – поч. XXI ст., кожних з яких характеризується основними подіями.

V ст. до н.е. – XVII ст.: виділення індивіда з колективного життя; прагнення людини до самопізнання (самовдосконалення) і гармонії з природою; протиставлення злу добра; визнання християнської моралі; ствердження законодавчих документів, що регулюють інтереси дітей, і їх практична реалізація.

XVII – поч. XX ст: дослідження насильницьких взаємин людей як самостійний об'єкт; становлення соціальної роботи; розвиток теорій нежорсткого ставлення до дітей; практичне використання гуманних основ виховання і навчання дітей.

Кін. XX – поч. XXI ст.: прагнення соціуму опанувати загальнолюдські цінності; прийняття Україною статусу незалежної держави; підписання Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей; ратифікація Конвенції ООН про права дитини; створення правової бази відповідно до здійснення положень Всесвітньої декларації про забезпечення

виживання, захисту і розвитку дітей і Конвенції ООН про права дитини; активізація наукових соціально-педагогічних досліджень у сфері профілактики жорстокого поводження з дітьми, прогресивний рух у практиці ідей захисту дітей від жорстокості [52, с. 68].

Сам термін «профілактика» (від грец. «запобіжний») асоціюється із запланованим попередженням якоїсь несприятливої події, тобто з усуненням причин, здатних викликати ті або інші небажані наслідки. З цього виходить, що профілактика повинна проводитися у формі запланованих дій, націлених головним чином на досягнення бажаного результату, але в той же час і на запобігання можливих негативних явищ [33, с. 56].

Соціальна профілактика – це комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі. У нашому дослідженні ми спираємося на таке визначення поняття «профілактики» – заздалегідь спланована продумана цілеспрямована система запобіжних заходів по створенню умов, що перешкоджають виникненню тих чи інших форм соціального відхилення, а також їх поширенню. Також ми керуємося тезою про те, що профілактика – це активний поступальний процес створення умов і формування особистих якостей, які підтримують благополуччя. Такий процес покликаний сприяти: забезпеченню безпечного та підтримуючого середовища; доступу до інформації; допомозі у набутті позитивних і необхідних життєвих навичок [33, с. 56].

Нині профілактична робота базується на таких основних принципах:

- принцип врахування регіональних особливостей, соціокультурної та економічної ситуації в регіоні передбачає знання структури установ, кадрової ситуації з метою організації єдиного профілактичного простору;

- принцип партнерства (соціальний працівник, соціальний педагог, лікар, психолог – дитина, члени сім'ї) полягає в єдності всіх профілактичних заходів;

- принцип різнобічності передбачає комплекс різноманітних заходів з реалізації профілактичної програми;

- принцип взаємозв'язку психосоціальних, біологічних і педагогічних методів впливу підкреслює необхідність різнопланового розуміння особистості дитини та дорослого, враховуючи її психологічні, фізіологічні та патофізіологічні якості;

- принцип поступовості передбачає поступовий перехід від одного профілактичного заходу до наступного у зв'язку з основними потребами на даний момент, у відповідності з віком, станом організму і психосоціальними особливостями особистості;

- принцип індивідуально-особистісного, гуманістичного підходу визначає адресний характер допомоги і передбачає врахування не тільки зони актуального, а й зони наступного розвитку дитини;

- принципи послідовності і доступності.

Під профілактикою жорстокого поводження з дітьми у неблагополучній сім'ї розуміємо комплекс різноманітних соціально-педагогічних, соціально-просвітницьких, інформаційних заходів, які сприяють поліпшенню внутрішньосімейної ситуації та призводять до зменшення кількості випадків жорстокого поводження з дітьми в родинах. Вона полягає у забезпеченні соціальної профілактики сімейного неблагополуччя, здійсненні системи заходів, спрямованих на запобігання аморальної, протиправної поведінки членів родини. На думку А. Глушко, основною метою діяльності соціального працівника з профілактики жорстокого поводження з дітьми є внесення позитивної зміни у функціонування неблагополучної сім'ї з метою формування її позитивного впливу на дитину; робота з організації педагогічної освіти, створення комфортної морально-психологічної атмосфери в сім'ї з метою успішного засвоєння норм і цінностей [19, с. 53].

Мета профілактики жорстокого поводження з дітьми можуть бути реалізовані шляхом рішення наступних завдань:

1. Створення форм активної діючої соціально-педагогічної допомоги і захисту для конкретної сім'ї.

2. Формування позитивних ціннісних орієнтацій в процесі соціально-педагогічної і корекційної роботи.

3. Залучення членів сім'ї у соціально-корисну діяльність, формування в них різнобічних інтересів.

4. Виховання активної особистості, прищеплювання їй якостей громадянина, сім'янина, формування позитивної самооцінки.

5. Зміцнення фізичного і психічного здоров'я шляхом здійснення комплексу медичних, психолого- педагогічних і інших заходів.

6. Формування основ правової культури членів сім'ї.

7. Формування навичок «виживання» в умовах кризи сучасного суспільства [253, с. 261].

На думку О. Трофімової, для досягнення цілей соціальної профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей необхідне виконання таких завдань:

- зміна дитячо-батьківських відносин у неблагополучних сім'ях;
- педагогічна просвіта батьків;
- допомога дітям і батькам навчитися цінувати себе й позитивно до себе ставитися;
- спонукання дітей до осмислення своєї поведінки, що впливає на оточення;
- допомога батькам і дітям усвідомити, що прояв жорстокості – це неприйнятний спосіб розв'язання конфліктів [45, с. 62].

Суб'єктом соціально-педагогічної профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей можуть бути різні соціальні структури: соціальна служба, освіта, правоохоронні органи, засоби масової інформації, охорона здоров'я, релігійні організації, місцеві органи управління, громадські організації. Об'єктом профілактичної діяльності соціального працівника

можуть бути діти в неблагополучній сім'ї, дорослі члени сім'ї і сама сім'я, в цілому, як колектив.

Умови соціальної профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей наступні: ознайомлення з міжнародними і державними документами, що забезпечують розвиток особистості; інформування про можливі наслідки жорстоких дій; ознайомлення з християнським ученням і традиціями; відродження позитивних аспектів народної педагогіки; навчання технікам нежорсткого поводження у конфліктних ситуаціях; розвиток моральних якостей особистості. Результатом соціально-педагогічної профілактики жорсткого ставлення до дітей у сім'ї є розвиток гуманних взаємин батьків і дітей [47, с. 26].

Методологією соціальної роботи в аспекті профілактики жорсткого поводження з дітьми в неблагополучних сім'ях є концепція «допомоги для самопомоги», яка змінює свідомість і поведінки дорослих і дітей.

«Допомога для самопомоги» розглядає людину як суб'єкта соціальної роботи і власного життя, передбачає комплекс послуг, які спрямовані на підтримку, допомогу і самопомогу особистості. Особливістю цієї концепції в нашому випадку є стимулюванні всіх членів родини до навчання самостійному розв'язанню проблем через навчання: правам людини; життєвим умінням і навичкам, які реалізують ці права в реальному житті, дозволяють запобігти їх порушенню; толерантності, зміну ставлення до жорсткого поводження з дітьми на неприйняття та відмову від такого поводження.

Таке навчання поєднується із соціальною підтримкою (психологічною, педагогічною, юридичною), яка дозволяє стабілізувати, не погіршити ситуацію, закріпити позитивні зміни в особистості. Разом з цим, необхідною є спрямованість соціальної роботи на самопомогу: в нашому випадку це здійснення рефлексії свого поводження тими, хто жорстоко ставиться до дітей, у поєднанні із самоконтролем. Цього теж треба навчати: як оцінити ситуацію з огляду на жорстокість, як загальмувати свої емоції та поведінку,

нагадувати про батьківські та професійні обов'язки щодо дітей. При цьому опора в соціальній роботі здійснюється як на життєвий досвід дорослих і дітей, так і на зразки гуманної поведінки з дітьми.

У «допомозі для самодопомоги» акцент робиться на відповідальність кожної людини, яка здійснює жорстоке поводження з дітьми, на бажанні змінитися, на власному виборі життєвого шляху. Це реалізує добровільність прийняття послуг у соціальній роботі і це є можливістю попередити застосування правових норм і покарання [53, с. 38].

Україна має досвід розробки програми «Соціальний супровід неблагополучної сім'ї», яку реалізують Український державний центр соціальних служб для дітей, сім'ї і молоді, Комітет у справах неповнолітніх, Міністерство внутрішніх справ України, Український центр практичної психології і соціальної роботи. Програма має за мету збереження цілісності неблагополучної сім'ї, захист прав її членів через створення умов для їх розвитку і самореалізації у сім'ї і суспільстві. Це перша комплексна програма такого роду в Україні, вона диктується необхідністю попередження девіантної поведінки в сім'ї, а потім вже в суспільстві, бо сім'я може бути як «колискою демократії», так і «колискою насильства», яке потім може поширюватися за межі сім'ї. Завданнями програми є:

- виявлення неблагополучних сімей, інформування про них відповідних органів, обстеження умов життя сім'ї;
- залучення сім'ї до соціальної роботи (у т. ч. – соціально-педагогічної, за контрактною моделлю);
- сімейна просвіта;
- консультування сім'ї;
- соціальна реклама про установи, які займаються допомогою неблагополучним сім'ям, її членам
- статеве виховання молоді, формування позитивної моделі сімейного життя;

- створення умов для ліквідації наслідків і причин сімейного неблагополуччя [40, с. 102].

Отже, наявність жорстокого поводження з дітьми в неблагополучній сім'ї вимагає проведення цілеспрямованої соціальної профілактичної роботи, спрямованої на виконання та відновлення сім'єю своїх функцій; реалізацію нею своїх прав у суспільстві та прав членів сім'ї у родині і через це – відновлення родинних стосунків, покращання стосунків з мікро- та макросередовищем.

2.2. Напрямки соціальної профілактики жорстокого поводження з дітьми з неблагополучних сімей

Проблеми соціальної профілактики жорстокого поводження з дітьми з неблагополучних сімей важливо вирішувати в загальній системі роботи, що являє собою поєднані у певній послідовності дії соціального працівника та інших фахівців, що включають в себе комплекс заходів первинної, вторинної і третинної профілактики жорстокого поводження з дітьми.

Виділяють рівні профілактичної роботи щодо жорстокого поводження з дітьми в неблагополучних сім'ях: первинна (як загальна просвіта населення щодо цього явища: що воно таке, чому воно є неприйнятним; це для нормальних, благополучних сімей); вторинна (де зафіксовано, що спостерігається жорстоке поводження з дітьми, членами родини, домашніми тваринами; це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування гуманного ставлення дорослих до дітей, життєвих умінь і навичок у дорослих і дітей, роз'яснення сутності й відповідальності за жорстоке поводження з дітьми); третинна (з тими, хто постраждав від жорстокої поведінки з метою навчання самозахисту; з тими, хто так себе поводить – як соціальне навчання й контроль, що є умовою збереження сім'ї, залишення батьківських прав тощо) [29, с. 84]. Проаналізуємо їх більш детально.

До первинної соціальної профілактики жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей відноситься формування активного стилю життя, який забезпечує реалізацію прав, задоволення потреб та інтересів особистості. Профілактична робота тут носить інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від маніпуляції. Первинна соціальна профілактика жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей може бути проведена шляхом включення цієї проблеми в плани виховної роботи навчальних закладів як компонент профілактики негативних явищ в учнівському середовищі (проведення тематичних класних годин) [29, с. 84].

Первинна профілактика жорсткого поводження з дітьми з неблагополучних сімей – це сукупність заходів, спрямованих на запобігання розвитку чинників ризику виникнення насильства щодо дітей; формування у суспільстві ненасильницького світогляду, культури толерантності та чуйності (зокрема гендерної); неприйняття насильницької моделі виховання дітей та насильницьких стосунків між людьми загалом. Її інструментом можуть бути превентивні програми різного рівня, покликати розв'язувати такі завдання:

- розроблення та впровадження освітніх та просвітницьких програм з метою змінення соціальних та культурних моделей відповідальної ненасильницької поведінки чоловіків та жінок (дітей та дорослих); викорінення упереджень, звичаїв, інших практик, що ґрунтуються на ідеях меншовартості або зверхності, нетолерантності;

- широке впровадження програм підготовки молоді до сімейного життя; програм для молодого подружжя або тих, хто збирається до шлюбу; формування усвідомленого батьківства; підвищення батьківської компетенції; раннього розвитку дитини тощо;

- розроблення превентивних шкільних програм для позакласного виховання, спрямованих на формування у дітей ненасильницького світогляду;

- організація та проведення громадських акцій на національному та місцевих рівнях, спрямованих на формування ненасильницького світогляду

серед населення, культури толерантності та чуйності (зокрема гендерної), культури миру (зокрема, акції «16 днів без насильства»)

- скорочення кількості (аж до повної ліквідації) зон підвищеного ризику (недостатньо освітлені або погано контрольовані зони); розташування зупинок громадського транспорту (автобус, метро, вокзали) в безпечних зонах; поліпшення патрулювання вулиць;

- створення та запровадження постійно діючих програм підвищення кваліфікації для всіх категорій фахівців (поліцейських, лікарів, учителів, соціальних педагогів/працівників, психологів, суддів, працівників прокуратури та ін.), які працюють у сфері захисту дітей та попередження насильства, а також з дітьми, які зазнали насильства, та особами, які вчиняють насильство.

Вторинна соціальна профілактика насильства є груповою. Метою цього виду профілактики є зміна ризикованої малоадаптивної поведінки на адаптивну. У результаті цієї профілактики передбачається зміна ставлення особистості до себе та оточуючих, навчання навичкам поведінки в ситуаціях, які можуть призвести до жорстокого ставлення. Вторинна соціальна профілактика може проводитися шляхом розроблення та проведення тренінгів для дітей з проблем жорстокого ставлення у сім'ї [25, с. 262].

Вторинна профілактика жорстокого ставлення до дитини у неблагополучній сім'ї – це сукупність заходів, спрямованих на раннє виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення жорстокого ставлення щодо дітей; виявлення, усунення та подолання чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами. Цей вид профілактики виконує такі основні завдання:

- розроблення та впровадження системи раннього виявлення ситуацій підвищеного ризику жорстокого ставлення щодо дитини;

- виявлення та нейтралізація чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами;

- підтримка сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, організування їх соціального супроводу;

- підвищення кваліфікації педагогів, вихователів, інших фахівців, які працюють в установах для дітей, щодо збагачення арсеналу методів виховання дітей, які унеможлиблюють насильство над дитиною [17, с. 125].

Третинна соціальна профілактика спрямована на інтегрування в соціальне середовище осіб, які потерпіли від жорстокого ставлення. Третинна профілактика передбачає виявлення причин та особливостей поведінки молодшої особи, які призвели до виникнення проблеми. Тобто, цей вид профілактики проводиться на особистісному рівні. Третинна профілактика жорстокого ставлення щодо дітей у сім'ї – сукупність заходів втручання після здійснення насильства щодо дитини, спрямованих на недопущення рецидиву, реабілітацію дитини, яка зазнала насильства, та роботу з агресором. Основні завдання цієї профілактики:

- кризове втручання та вилучення дитини із ситуації насильства;

- надання комплексної допомоги дитині, яка зазнала жорстокого ставлення, та її сім'ї;

- розроблення та забезпечення ефективного функціонування реабілітаційних програм для дітей, які зазнали жорстокого ставлення;

- розроблення та забезпечення ефективного функціонування реабілітаційних програм для осіб, які вчиняють насильство (насамперед – для батьків) з урахуванням їх статі, віку та інших особистісних характеристик.

Особливу роль в соціалізації дітей з неблагополучних сімей відіграє організована соціальними працівниками спільна діяльність педагогів і батьків. Заходи за участю дітей і батьків допомагають підвищити самооцінку батьків, перейти від монологічного стилю спілкування в діалогічний. Унаслідок активної педагогічної діяльності скорочується рівень відчуженості між батьками та педагогами, а тому скорочується рівень відчуженості між батьками та їхніми дітьми [22, с. 9].

Соціальним працівникам необхідно організувати педагогічні лекторії, педагогічні консультації для педагогів і батьків, соціально-педагогічний супровід проблемних родин, тематичні заняття з дітьми. Головною метою такої роботи має стати отримання дітьми елементарних знань та уявлень про захист своїх прав. Можна використовувати семінари-практикуми для батьків і дітей за участю юристів, на яких усі бажаючі зможуть отримати кваліфіковані відповіді на запитання; у формі гри з урахуванням вікових особливостей дітей із залученням батьків. Основним завданням такої роботи з батьками є ознайомлення із законодавчою базою, необхідно викликати в батьків інтерес і бажання осмислити власні права, допомогти батькам у розвитку в них впевненості у своїх виховних можливостях.

Діяльність соціального працівника з неблагополучною сім'єю щодо профілактики жорстокого поводження з дітьми містить три основних складових соціальної допомоги: освітню, соціально-психологічну і посередницьку. Освітня складова передбачає два напрями діяльності соціального працівника: допомога в навчанні і вихованні. Допомога в навчанні направлена на запобігання виникаючим родинним проблемам і формування педагогічної культури батьків. Допомога у вихованні проводиться, в першу чергу, з батьками – шляхом їх консультування, а так само з дитиною за допомогою створення спеціальних виховних ситуацій для вирішення завдання своєчасної допомоги сім'ї в цілях її зміцнення і якнайповнішого використання її виховного потенціалу.

Психологічна складова соціальної допомоги включає два напрями – соціально – психологічну підтримку і корекцію. Підтримка направлена на створення сприятливого мікроклімату в сім'ї в період кризи. Корекція міжособистісних стосунків відбувається, в основному, коли в сім'ї існує психічне насильство над дитиною, що наводить до порушення психічного і фізичного стану.

Посередницький компонент соціальної допомоги включає три складові: допомога в організації, координації і інформування. Допомога в організації

направлена на організацію родинного дозвілля. Допомога в координації направлена на активізацію різних відомств і служб по спільному розв'язанню проблеми конкретної сім'ї і положення конкретної дитини. Допомога в інформуванні направлена на забезпечення сім'ї інформацією по питаннях соціального захисту. Вона проводиться у формі консультування [13, с. 239].

Основними напрямками діяльності соціального працівника щодо попередження жорстокого поводження з дітьми в неблагополучних сім'ях є такі:

1. Робота з дітьми: корекція соціального розвитку дітей за результатами діагностики, запитами педагогів і батьків, організація дозвілля дітей.

Індивідуальну корекцію параметрів соціального розвитку проводять за допомогою психолога. Підсумком діяльності соціального педагога з корекції соціального розвитку дітей, які відчули вплив жорстокого ставлення, є підвищення рівня соціальної контактності, поліпшення соціальної компетентності, емоційного клімату сім'ї, здоров'я дитини.

Основними методами соціальної профілактики з дітьми з неблагополучних сімей, можна назвати такі:

- соціально-психологічні, спрямовані на внутрішній світ дитини, які передбачають певну корекцію його системи цінностей і орієнтацій, а також уявлень і переваг, які удосконалюють його психологічні можливості і надання відповідної підтримки і допомоги (методи психодіагностики і психокорекції, психологічне консультування тощо);

- соціально-педагогічні, які дають можливість підвищити освітній і інтелектуальний рівень дитини, сформувати адекватну оточуючим його умовам систему ціннісних орієнтацій і уявлень (методи освіти і просвіти, педагогічної корекції і педагогічного консультування);

- соціально-медичні, які призначені для надання дитині своєчасної і необхідної медичної допомоги (лікування, соціально-медична реабілітація і адаптація, організація необхідного і комфортного середовища існування тощо);

- соціально-правові, що включають в себе певні процедури і операції, які дозволяють привести процес життєдіяльності дитини відповідно до існуючих норм закону і права (юридичний і правовий захист інтересів дитини, правова просвіта, правовий контроль, правові санкції);

- соціально-економічні, які спрямовані на вирішення проблем матеріального благополуччя дитини, матеріальна підтримка і допомога, працевлаштування тощо);

- соціально-групові, що дозволяють соціальному працівникові і іншим спеціалістам вести роботу з соціальним оточенням дитини (сімейне консультування, корекція системи відношень в дитячому колективі) [17, с. 148].

2. Робота з сім'ями дітей: вивчення сімейної ситуації й чинників соціального розвитку дитини, підвищення рівня батьківської компетентності й педагогічна просвіта батьків, задоволення індивідуальних запитів батьків.

Діяльність соціального педагога, спрямована на роботу з неблагополучними сім'ями, полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; формування відповідального батьківства, збереження репродуктивного здоров'я молоді; організація роботи щодо запобігання помилок, розрахунків у системі сімейного виховання.

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги неблагополучній сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок таких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервово-психічних захворювань, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності. Крім того, соціальна реабілітація передбачає надання допомоги сім'ям, члени яких мають стійку алкогольну чи наркотичну

залежність, повернулися з місць позбавлення волі тощо. Робота з соціальної реабілітації проводиться як з кожним членом сім'ї індивідуально, так і з усією сім'єю, та їх родичами. Основні мета такої роботи – виведення членів сім'ї зі стресового стану, надання соціально-медичної, соціально-правової допомоги, відновлення честі, гідності, права і свободи членів сім'ї. Для досягнення поставленої мети застосовуються такі форми роботи, як різноманітні комунікативні тренінги, тестування, індивідуально-групові психологічні консультації, психологічний театр мініатюр, лекції та семінари, проектні методики, шоу-програми, тематичні КВК тощо. З метою створення поширення інноваційних соціальних технологій організуються експериментальні майданчики [17, с. 149].

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу. Соціальна опіка – це представлення інтересів особистості соціальним працівником в органах державної влади, місцевого самоврядування тощо з метою захисту прав людини; допомога – це соціальні послуги, а патронаж – соціальні послуги переважно вдома, дітям, які знаходяться під державною опікою. Тому соціальний супровід неблагополучних сімей – це вид соціальної роботи, який передбачає здійснення системи комплексних заходів соціальними службами щодо тривалої допомоги сім'ям та їх членам з метою збереження сім'ї, відновлення родинних стосунків, захисту і реалізації прав членів сім'ї у родині, прав сім'ї у суспільстві через створення умов для цього у суспільстві та сім'ї.

Соціальний супровід здійснюється щодо неблагополучних сімей після реабілітаційних заходів з членами сім'ї для попередження рецидивів неблагополуччя; надання можливостей сім'ї для подолання причин і наслідків неблагополуччя, навчання самостійному розв'язанню проблем. Соціально-педагогічний супровід – це довготривала, різноманітна допомога різним типам неблагополучних сімей, яка спрямована на створення умов для

ліквідації причин неблагополуччя (чи їх можливої компенсації), формування здатності сім'ї самій розв'язувати її проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві; корекцію і покращення внутрішньо-сімейних стосунків, стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем [17, с. 150].

Етапами здійснення соціально-педагогічного супроводу неблагополучної сім'ї є:

1) Виявлення неблагополучних сімей до соціального педагога для подолання кризової ситуації. Неблагополучні сім'ї можуть бути виявлені: шкільними психологами, класними керівниками, вчителями, міліцією, сусідами, які зобов'язані повідомити про порушення прав людини в сім'ї органи державної влади.

2) Знайомство з сім'єю, збір інформації про неї, визначення її проблем, формування позитивної мотивації до участі в роботі з соціальним педагогом.

3) Подолання опору окремих членів сім'ї роботі через опосередкований вплив інших членів сім'ї, роз'яснення необхідності роботи, звернення до позитивного в сімейних стосунках, інформування про наслідки без діяльності, показ перспектив роботи.

4) Досягнення згоди сім'ї на соціальну роботу.

5) Подолання наслідків неблагополуччя, стабілізація і корекція стосунків, укріплення зв'язків із мікросередовищем, усунення причин неблагополуччя. Розв'язання проблем сім'ї.

6) Профілактика рецидивів неблагополуччя, спрямування сім'ї на самовизначення і самостійне розв'язання проблем. Перевірка результатів роботи через опосередкований чи безпосередній нагляд.

7) Вихід із сім'ї соціального працівника. Закінчення контракту. Аналіз результатів. Розробка рекомендацій щодо подальшого самостійного життя сім'ї [11, с. 50].

Робота з сім'ями по стабілізації сімейних стосунків – це, насамперед, діяльність по удосконаленню взаємостосунків у сім'ї, профілактиці

дисгармонії сімейних відносин, подружніх конфліктів, реалізація програми планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я членів сім'ї, формування здорового способу життя сім'ї, організація її вільного часу, допомога в організації сімейного господарювання та побуту, створення іміджу кожної сім'ї, ознайомлення з юридично-правовими аспектами шлюбно-сімейних стосунків, надання соціальної допомоги, організація соціального патронажу різних за типами неблагополучних сімей, проведення благодійних акцій.

3. Робота з педагогічним колективом: підвищення рівня професійної компетентності педагогів, задоволення індивідуальних запитів педагогів, пов'язаних з питаннями соціального розвитку дітей, а також взаємин з батьками. Соціальний педагог спільно з адміністрацією організовує підвищення педагогічної майстерності вихователів і фахівців.

На кожному з вказаних напрямків проводиться просвітницька робота у взаємодії з адміністрацією та класними керівниками учнівських колективів. Фахівці визначають такі основні форми просвітницької роботи щодо попередження жорстокого поводження з дітьми в неблагополучних сім'ях : лекційна робота; організація конкурсів, фестивалів, акцій; організація клубів з правових знань; лекторії (кіно, відео) правових знань; організація на базі навчального закладу консультативних пунктів, де всі учасники навчально-виховного процесу можуть отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, юриста, де можна провести зустрічі з працівниками правоохоронних органів. Слід зауважити, робота з роз'яснення та вивчення чинного законодавства, міжнародних актів проводиться з урахуванням вікових, індивідуальних особливостей дітей та учнівської молоді.

Колективні форми й методи навчально-виховної роботи (міні-лекції, бесіди, диспути, усні журнали, кінолекторії та ін.) охоплюють одночасно велику кількість дітей та підлітків, сприяють створенню їхнього позитивного настрою. Проведення профілактичних заходів щодо попередження жорстокого поводження з дітьми в неблагополучних сім'ях серед дітей та

учнівської молоді сприяє формуванню правосвідомості та правової поведінки учнів, відповідальності за своє життя, розвиває активність, самостійність, творчість, створює умови для самореалізації особистості учня.

Для роботи з педагогічним колективом соціальним працівникам необхідно брати участь у роботі тематичних педагогічних нарад, на яких робити повідомлення про інноваційні технології навчально-виховного процесу, інтегрування в педагогічну практику останніх досягнень педагогіки та психології з питань навчання та виховання учнів різних вікових категорій, проводити психологічний супровід молодих вчителів, а також роботу з профілактики емоційного вигорання.

Робота соціального працівника з попередження жорстокого поводження з дітьми в неблагополучній сім'ї передбачає три етапи: діагностичний, корекційно-профілактичний, контрольний. На кожному з етапів застосовують різні форми й методи роботи: тести, анкети, складені для виявлення сімейної ситуації, стилю виховання, рівня розвитку комунікативних здібностей і соціальної впевненості в дітей, виділення й визначення фактів і причин жорстокого поводження, визначення сімей, потенційно схильних до насильства; анкетування дорослих, індивідуальна бесіда з дорослими, кожною дитиною, спостереження за поведінкою дітей; педагогічна просвіта батьків за допомогою бесід, нарад, консультацій; організація спільної діяльності дітей і батьків; індивідуальна робота з дітьми [22, с. 9].

Розглянемо етапи роботи соціального педагога з проблем попередження жорстокого поводження з дітьми в неблагополучній сім'ї детальніше.

Діагностичний етап передбачає соціально – педагогічний моніторинг сім'ї – це науково обґрунтована система періодичного збору, узагальнення і аналізу соціально – педагогічної інформації про процеси, що протікають в сім'ї, і прийняття на цій основі стратегічних і тактичних рішень. Сутність соціально-педагогічного моніторингу сім'ї полягає в комплексному використанні всіх джерел даних про процеси і події родинного життя, що носять природний характер (інформація, пропонована членами сім'ї за

власною ініціативою; безпосереднє і опосередковане спостереження, вигадкування і графічні роботи дітей про сім'ю і т. д.), так і отриманих в ході спеціальний організованого дослідження (анкетування, метод експертних оцінок, біографічний метод, психологічні методики і т. д.)

На діагностичному етапі використовують тести, анкети, складені для виявлення сімейної ситуації, стилю виховання, рівня розвитку комунікативних здібностей і соціальної впевненості в дітей, відбувається виділення й визначення фактів і причин насильства, визначення сімей, потенційно схильних до насильства, ведуть анкетування дорослих, індивідуальну бесіду з дорослими, кожною дитиною, спостереження за поведінкою дітей. Зазвичай критерієм відбору сімей групи корекції є: соціальна дезадаптація дітей, дисгармонійні дитячо-батьківські стосунки, порушення в дітей певних особистісних якостей. Це лише перший крок соціального працівника, спрямований на виявлення й подолання наслідків жорстокого поводження [20, с. 41].

Діагностика порушень прав дитини в сім'ї складається з трьох етапів.

Перший етап. Виявлення дітей, які мають психічні проблеми, проблеми в спілкуванні. Численні дослідження свідчать, що діти, права яких в сім'ї порушені, важко навчаються, вони неорганізовані, агресивні, неврівноважені. Для них характерні часті зміни настрою, невпевненість у собі, проблеми у взаєминах з однолітками й дорослими, злочинство. Для виявлення таких дітей використовують такий метод діагностики, як експертна оцінка, де експертами постають учителі.

Другий етап. Виявлення батьків, які порушують права своїх дітей (застосування фізичного чи психічного насильства). Для цієї мети використовують анкету на виявлення неадекватного ставлення до різного типу покарань. Батькам, у яких виявлено неадекватне ставлення до фізичних покарань, пропонують заповнити опитувальник та анкету Баса-Даркі. Ці методики допомагають визначити, наскільки агресивні батьки, наскільки в них виражені фізична, непряма, вербальна агресія, роздратування; окреслити

методи впливу на дитину, що застосовують у сім'ї. На цьому ж етапі серед дітей можна провести діагностику «Малюнок сім'ї». Результати цієї діагностики зазвичай показують, що в сім'ях дітей, які виявляють ознаки агресії, існують проблеми у взаєминах дорослих і дітей або між батьками.

Третій етап. Виявлення особливостей сімейного виховання та стосунків між батьками в тих сім'ях, де виявлено відповідно до попередніх етапів діагностики, що порушуються права дитини. Методика «Батьківсько-дитячі відносини» (О. Шефер, Р. Белл) спрямована на розкриття не слабких, але й сильних сторін батьків, що допомагає провести корекційну роботу з опорою на ці сторони.

Із метою визначення ступеня задоволеності діяльністю загальноосвітнього закладу проводять анкетування серед батьків діти, які нещодавно прийшли до школи – анкетування на тему «Ваші побажання й очікування». Для виявлення професійної майстерності педагогів використовують опитувальник «Самооцінка професійних навичок і умінь, необхідних для ефективного спілкування з батьками». Отримана під час обробки діагностичних даних інформація дозволяє визначити проблеми вчителів щодо налагодження ефективної взаємодії з батьками, реальні запити й потреби батьків, проблеми виховання й порушення прав дитини, а також вибрати найбільш ефективні форми роботи з усіма суб'єктами освітнього процесу [21, с. 63].

Із цією метою створюється програма впливу на неблагополучну сім'ю, яка становить другий – корекційно-профілактичний етап роботи, який передбачає соціальний патронаж сімей, педагогічну просвіту батьків за допомогою бесід, нарад, консультацій, організацію спільної діяльності дітей і батьків, індивідуальну роботу з дітьми. Соціальний патронаж ще на етапі діагностики передбачає виявлення й визначення фактів жорстокого поводження з дітьми в цій сім'ї, збір відомостей про дитину, оцінку ситуації, у якій перебуває дитина. Для оцінки ситуації, визначення ступеня тяжкості стресу, пережитого дитиною, залучають медичний персонал і психолога.

Надалі узгоджується взаємодія фахівців, які будуть працювати з дитиною з метою подолання наслідків стресу.

Дуже важливим на етапі патронажу є розробка програми соціальної підтримки сім'ї та дитини, забезпечення дитини соціальним і правовим захистом. Важливою на корекційно-профілактичному етапі є робота з батьками, яка дозволяє встановити тісний контакт із сім'єю, глибше дізнатися про сімейну ситуацію. Для цілісного підходу до позитивних змін дитячо-батьківських відносин корекційно-профілактичну роботу з дітьми слід здійснювати в поєднанні з консультуванням, педагогічною освітою батьків. Вона повинна бути спрямована на поглиблене розуміння власної дитини, прогнозування дитячо-батьківських відносин, що впливають на соціалізацію дитини, на усунення неефективних батьківських установок у вихованні дитини [42, с. 41].

Для індивідуальної роботи з батьками використовують техніку спільного аналізу проблемних ситуацій, яку проводять періодично залежно від зростання довіри між батьками й педагогам. Метою зустрічей є зміна стереотипів у відносинах батьків і дітей. Зустрічі допомагають установити теплі стосунки в сім'ї, забезпечити довірливу атмосферу, у якій можна обговорювати проблеми дитячо-батьківських відносин. Соціальний педагог періодично відвідує сім'ю, де спостерігається жорстока поведінка, стежить за місцем дитини в сім'ї та перевіряє ефективність втручання.

Однією з ефективних форм роботи з сім'ями стали культурно-масові розважальні, конкурсні форми роботи. Це не лише найбільш раціональна на даному етапі форма організації дозвілля сімей, а й пропаганда кращих сімейних традицій українського народу, звичаїв, обрядів, пошук сімейних талантів, розвиток пізнавальних інтересів членів сім'ї, творчої ініціативи, обмін досвідом у сімейному вихованні, зміцнення взаємостосунків у сім'ї, відродження родинно-побутової культури українського народу тощо.

Індивідуальна робота на корекційному етапі передбачає зміну соціального середовища дитини, тобто роботу з батьками, їхню педагогічну

просвіту, зменшення факторів ризику жорстокого поводження з дітьми. Щодо кожного конкретного випадку розробляють програму допомоги дитині, що здійснюється спільно з психологом з урахуванням тяжкості стресової ситуації. Разом з індивідуальними консультативними бесідами, можуть застосовуватися групові методи роботи з сім'єю (сім'ями) – тренінги. Соціально-психологічний тренінг визначається як область практичної психології, орієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності в спілкуванні. Групові методи роботи дають можливість батькам обмінюватися один з одним досвідом, ставити питання і прагнути отримати підтримку і схвалення в групі. Крім того, можливість переймати на себе роль лідера при обміні інформацією розвиває активність і упевненість батьків.

Основною метою соціального працівника на цьому етапі є навчання дитини навичок і прийомів поведінки в сім'ї, підвищення почуття власної гідності. Важливим є надання моральної підтримки дитині для розвитку впевненості в собі, залучення залежно від необхідності інших спеціалістів для подолання стресової ситуації. У цьому аспекті робота соціального педагога невід'ємно пов'язана з психологом, який заздалегідь розробленою конкретно для цієї дитини програмою допоможе пережити наслідки стресу.

Відновлення довіри й виховання позитивного ставлення до дорослих, зокрема й батьків, є ще одним етапом подолання наслідків жорстокого ставлення. Виділимо найбільш типові види діяльності, які можна використовувати під час виховання в дітей емоційно-позитивного ставлення до дорослих. Н. Щербак вважає, що, по-перше, це спільна діяльність дітей і дорослих (ігри, праця, мистецька діяльність); по-друге, комунікативне спілкування; по-третє, епістолярне спілкування; по-четверте, слухання художньої літератури; по-п'яте, сюжетно-рольові ігри, у процесі яких діти відображають побут і працю дорослих [51, с. 263].

Важливо навчити дітей виявляти увагу й турботу, учити співпереживанню. Такий досвід успішно формується під час виховання

емоційно-позитивного ставлення до близьких людей, тих, хто піклується про них. На цій основі можна виховувати доброзичливе ставлення й до всього оточення. Також важливо формувати позитивне ставлення до дорослих за допомогою організації спільної діяльності. Одним з найбільш ефективних засобів підвищення емоційно-позитивного ставлення до дорослих, а особливо батьків, є акцентування уваги дітей на позитивних, найбільш пам'ятних епізодах з життя [45, с. 62].

Не менш важливим етапом у подоланні наслідків жорстокого поводження з дітьми є виховання позитивного ставлення до однолітків і налагодження різноманітних форм контактів з ними. Зазвичай діти, які пережили жорстоке ставлення, мають різні проблеми спілкування з однолітками. Тому одним із актуальних завдань соціального працівника є пошук шляхів адекватної поведінки дитини під час взаємодії з однолітками. Прийоми, які традиційно використовують у виховному процесі – роз'яснення, вимоги, показ еталонів, – повинні стосуватися переживань самої дитини.

Наступний, контрольний етап роботи здійснюють з використанням усіх діагностичних матеріалів. Дані, отримані на цьому етапі роботи з використанням діагностичних матеріалів, фіксують порівняно з початковими даними діагностики. Аналіз результатів діагностики допомагає сформувавши подальшу роботу з дітьми, батьками, визначити рекомендації педагогам. Для визначення ефективності зусиль, витрачених на взаємодію з сім'ями, використовують методи, які застосовують одразу після проведення того чи іншого заходу: опитування, оцінні листи, експрес-діагностику. Повторну діагностику, співбесіду з дітьми, спостереження, облік активності батьків застосовують для відстеження та оцінки відстроченого результату.

Отже, соціальна профілактика жорстокого поводження з дітьми з неблагополучних сімей передбачає комплексну роботу з дітьми, членами сім'ї та педагогічним колективом навчального закладу. Її ефективність залежить від обраних форм і методів роботи.

3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ

3.1. Аналіз стану поведження з дітьми з неблагополучних сімей

У межах наукового дослідження нами було проведене діагностування на предмет виявлення явища жорстокого поведження з дітьми у неблагополучних сім'ях.

Дослідження проводилось на базі ЗОШ № 26 I-III ступеня м. Полтава методом анкетування.

Вибіркою охоплено 35 дітей віком 13-14 років, з них 17 дівчат та 18 хлопців, та 35 їх батьків віком 32-45 років. При підборі експериментальної вибірки нами було враховано, що всі вони проживають в неблагополучних сім'ях, а саме в сім'ях зі стійкими конфліктами у взаємовідносинах між батьками, батьками і дітьми та сім'ях та сім'ях з низьким рівнем педагогічної культури. Указані сім'ї перебувають на обліку у соціально-психологічній службі школи.

Мета експериментального дослідження – визначити стан та ефективність соціальної профілактичної роботи з попередження жорстокого поведження з дітьми з неблагополучних сімей.

Експериментальне дослідження містило в собі ряд етапів: констатувальний, контрольнo-порівняльний.

Мета констатувального етапу дослідження – визначити наявність жорстокого поведження з дітьми з неблагополучних сімей.

Завдання констатувального етапу дослідження:

- встановити розуміння дітьми поняття «жорстоке поведження» та наявність його випадків стосовно них;

- дослідити розуміння батьками поняття «жорстоке поведження» та наявність його застосування щодо дітей;

- зробити висновки про ефективність проведення соціальної профілактичної роботи в школі з попередження жорстокого поводження з дітьми з неблагополучних сімей.

На запитання анкети відповіді розподілилися таким чином (Додаток А):

Здебільшого учні знають, що в Україні існують закони, які захищають дітей від жорстокого ставлення – 89,8%, 10,2% – не знає.

Лише 66,5% учнів змогли назвати закони, які захищають їх від жорстокого ставлення. До них вони відносять Конституцію України, Сімейний і Кримінальний Кодекси, Конвенцію ООН про права дитини.

100% учнів знають, про вони мають певні права, і хочуть дізнатися про те, як їх відстоювати.

Джерелами, з яких учні дізнаються про власні права, виступають: школа 71,5%, батьки 13,2%, друзі 3,5%.

З'ясовуючи думку учнів про те, що таке жорстоке поводження, ми виявили, що більшість опитаних визначили його як «насильство» в різних формах: фізичне і психічне (78,8%). Багато учнів (12,0%) вважають жорстоким поводженням різні сексуальні домагання по відношенню до дітей. 10,0% респондентів визначили, що жорстоке поводження – це коли «дитину примушують робити щось проти її волі». З 35 учнів – учасників опитування троє додатково вважають жорстоким поводженням, якщо «батьки не люблять дитину».

75,3% підлітків виокремлюють фізичне, психологічне і сексуальне насильство. 12,7% дітей до насильства віднесли економічне насильство. 2,0% дітей не змогли назвати жодного з видів насильства.

Серед зазначеного переліку варіантів форм насильства, учням необхідно було обрати ті, що відносяться, на їх думку, до жорстокого поводження стосовно дітей. Їх думки розподілилися таким чином: побиття – 91,8%, сварки – 22,4%, образи – 59,2%, порівняння з іншими дітьми – 6,1%, позбавлення їжі – 49,3%, псування особистих речей дитини – 68,6%, відмова

у купівлі вкрай необхідних речей – 43,6%, ігнорування почуттів та потреб дитини – 38,8%, сексуальні домагання – 87,8%.

На запитання «Чи відбувалося щось подібне з тобою?» відповіді розподілилися наступним чином: так – 75,4%, ні – 15,5%, важко відповісти – 6,1%.

На запитання «Чи відбувалося щось подібне з тобою за останній місяць?», діти відповіли так: так – 66,9%, ні – 33,1%.

Узагальнивши відповіді дітей на запитання: «Що саме відбувалося з тобою за останній місяць?», ми дійшли висновків, що до 43,6% дітей було застосоване фізичне насильство, до 75,4% – психологічне насильство і до 55,2% – економічне насильство.

На запитання «Хто з батьків найчастіше проявляє до тебе жорстоке ставлення?» відповіді учнів розподілилися наступним чином: мати – 46,4%, батько – 33,1%, обоє батьків в однаковій мірі – 20,5%.

Учні знають, що можуть звернутися по допомогу, щоб захиститися від жорстокого ставлення: до іншого з батьків – 38,8%; до інших родичів – 67,3%; до друзів – 18,5%; до вчителів – 26,9%; до директора школи – 4,9%; до шкільного психолога – 23,3%; до шкільного соціального педагога – 33,7%

Учні стверджують, що їм в школі розповідають про те, як запобігти жорстокому ставленню і хто може допомогти. Така відповідна робота проводиться в школі у наступних формах: класні години – 42,9%; виховні заходи – 55,1%; консультації психолога та соціального педагога – 67,1%.

При відповідях на запитання, що стосуються відчуттів, що виникають, коли учні відчувають жорстоке ставлення, ми отримали наступні результати. 75,4% відповіли, що вони відносяться «з обуренням» до різних форм насильства, «байдуже» до цієї проблеми ставляться 21,6% школярів. При цьому опитувані переживають наступні почуття, відчуваючи жорстоке ставлення: страх – 84,3% осіб, жах – 62,7%, ненависть – 51,3%, провину – 44,8%, злість – 53,6%, сором – 30,5%, незахищеність – 44,8%, пригніченість – 66,9%. На питання анкети «Чи намагався ти себе захистити і як?», лише

38,8% дітей відповіли «так». Ці діти зазначили, що відповідали фізичною і вербальною агресією.

Із відповідей видно, що майже третина опитаних, відчуваючи ненависть і злість, за певних умов готові на прояв агресії у відповідь на насильство. В той же час більший половини з числа тих, що взяли участь в опитуванні, переживаючи такі почуття як страх, жах, незахищеність і пригніченість, можуть самі стати жертвою насильства. Частина учнів відповіли, що вони випробовували провину і сором. Дитина, що переживає ці почуття, як правило, не розповість про те, що сталося, дорослим, і в деяких випадках це може стати для неї серйозною психологічною проблемою.

Майже половина опитаних (49,3%) відповіли позитивно на питання чи «Ділилися з тобою друзі, однокласники, інші діти інформацією про жорстоке ставлення до них у сім'ї?».

А на закінчення багато підлітків писали такі фрази: «Я хочу, аби мене не били і не ображали», «Над дітьми не можна знущатися», «Я хочу, аби на нашому світі не було насильства», «Справжні батьки зроблять так, щоб їх діти були щасливі». Але 20 % висловів були такого змісту: «Якщо батьки тебе б'ють і лають, то не просто так, а за погані справи», «Коли батьки б'ють, то потім ми ще скажемо їм «спасибі»».

Аналізуючи отримані результати, можна зробити висновок, що підліткам досить часто доводиться стикатися з жорстоким ставленням по відношенню до себе. При цьому практично всі вони розуміють, що таке ставлення є недопустимим і викликає у них негативну реакцію. У більшості випадків діти є жертвами фізичного і психологічного насильства. У той же час діти недостатньо обізнані про проблему жорстокого ставлення і сприймають деякі його види, як щось буденне. Підлітки володіють незначною інформацією про законодавчу базу із профілактики жорстокого ставлення у сім'ї та відчувають недовіру у цьому питанні до педагогів чи працівників соціально-психологічної служби.

Проаналізуємо результати анкетування батьків підлітків на предмет її жорстокого ставлення до дітей (Додаток Б).

75,6% батьків визнали, що з їх боку траплялися випадки жорстокого ставлення до їх дітей. 51,6% батьків зізналися, що вчиняли насильство до дітей протягом останнього місяця.

64,5% батьків зазначають, що вчиняли фізичне насильство до дітей, 31,6% – психологічне і 11,3% – економічне насильство протягом останнього місяця.

Під фізичним насильством більшість батьків розуміють побиття із тілесними ушкодженнями та неодноразове нанесення ударів. Під психологічним насильством батьки розуміють образи та підвищення голосу на дітей. Економічне насильство, на думку більшості батьків, це відмова дітям у їжі, одязі, житлі, ненаданні матеріалів для навчання. Сексуальне насильство, як вважають батьки, це будь-які домагання до дитини з метою досягнення сексуального задоволення.

На запитання «З яких причин Ви проявляєте жорстоке ставлення до дитини?», 47,8% батьків відповіли, що по-іншому не можуть вплинути на дитину, 28,1% – через власне нервові напруження, 24,1% – вважають, що фізичне покарання є методом виховання, за допомогою якого виховували і їх.

Лише 24,5% батьків розуміють, що за жорстоко поведіння з дітьми їх можуть притягти до відповідальності.

Серед нормативно-правових актів, які захищають дітей від жорстокого поведіння з боку членів сім'ї, батьки назвали лише Конституцію України і Кримінальний кодекс України.

На запитання «До кого Ви зверталися за консультацією щодо уникнення застосування жорстокого поведіння з дитиною?», лише 7,2% батьків назвали класного керівника, 3,1% – шкільного психолога.

Отримані результати анкетування батьків засвідчили, що у їх сім'ях поширене жорстоке ставлення до дітей, причому більшість батьків таке ставлення вважають нормою. Абсолютна більшість батьків не ознайомлені з

нормативним регулюванням вказаної проблеми і можливістю звернення за допомогою у її розв'язанні до соціального педагога закладу.

Результати опитування як дітей, так і їх батьків свідчать про недостатню ефективність проведеної соціальної профілактичної роботи.

3.2. Програма організації соціальної профілактики жорсткого поведіння з дітьми з неблагополучних сімей

На формуючому етапі дослідження нами розроблено програму «Батьки і діти: партнерське спілкування». Її особливість полягає у тому, що робота здійснюється у двох напрямках – з батьками та їх дітьми. Для програми «Батьки і діти: партнерське спілкування» характерні: чітка логіка, взаємозв'язок між частинами навчального матеріалу, різноманітність інтерактивних методик. Реалізація програми здійснювалася із залученням фахівців Полтавського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді фахівців і служби.

З підлітками в ході профілактичного тижня «Світ без жорстокості» проводилися ділові ігри, диспути, перегляд відеофільмів, лекції, тренінги, презентація літератури, круглий стіл, конкурси, виставки, орієнтовані на вирішення проблеми жорстокості у сім'ї. У цих заходах були задіяні представники соціальної служби, освіти, правоохоронних органів, охорони здоров'я, місцевих органів управління, громадських організацій. Мета і завдання кожної окремої форми роботи формулювалися відповідно до загальної мети, що визначена програмою. У процесі здійснення заходів створювалися атмосфера психологічної комфортності, умови як для самостійності і творчості кожного учасника, так і співробітництва на рівнях: «дорослий – дорослий», «дитина – дитина», «дорослий – дитина». Відзначалися індивідуальні особливості і досягнення кожного, котрі не залишалися непоміченими для інших. Така позиція створювала ситуацію успіху як для окремих особистостей, так і для груп. Робота на всіх заняттях

була орієнтована на дотримання принципів: толерантність, активність, взаємодопомога, «тут і тепер», ввічливість, плюралізм, наявність гумору, акцент на висновках і підсумках занять.

**План проведення
профілактичного тижня «Світ без жорстокості»**

Понеділок	Відкриття тижня. Виставка книг, брошур, журналів про жорстоку поведінку, толерантність.
Вівторок	Лекція «Права дитини. Права людини» Диспут «Моя поведінка в конфліктній і небезпечній ситуації в сім'ї»
Середа	Ділова гра «Розв'язання складних ситуацій і проблем у сім'ї»
Четвер	Тренінг «Я – проти жорстокого поводження»
П'ятниця	Круглий стіл з соціальними працівниками, працівниками поліції, юристами «Світ без насильства» Диспут – конкурс «Ми змінимо світ від насильства» Закриття тижня Підбиття підсумків

Програма роботи з батьками представляє собою цілісний, послідовний тренінг, розрахований на 18 годин, представлений у вигляді 6 тренінгових занять по три години. Кожна частина складається з двох сесій, де використані різні тренінгові методи, а саме: рольова гра, міні-лекція, мозковий штурм, обговорення в загальному колі та ін. Програма поєднує в собі поширення інформації з актуальних для батьків питань та поетапного відпрацювання

навичок, наприклад, спілкування з дитиною без агресії, злості, без конфлікту, за принципом «вчуся не карати, а домовлятися». Разом з тим, в програмі закладено знайомство з основними положеннями нормативних документів про попередження жорстокого поводження щодо дітей та права і обов'язки батьків та дітей. Практичність тренінгової програми спрямована на актуалізацію батьківського потенціалу, який опирається на існуючий батьківський досвід.

Програма побудована за основними принципами навчання дорослих. Зокрема, принцип сумісної діяльності, який реалізується через взаємодію учасника з ведучим та іншими учасниками; опора на досвід учасників – реалізується через вправи на актуалізацію батьківських знань; використання різних методів та інтерактивних технік навчання; практичне використання отриманих знань і навичок протягом заняття, яке реалізується через проведення рольових ігор та обговорення їх у колі.

Загальна інформація про тренінг з батьками

Мета: сформувати навички спілкування та взаємодії з дитиною без насильства для її повноцінного розвитку.

Завдання:

- ознайомити батьків із різними стилями сімейного виховання;
- надати інформацію про психофізіологічні особливості та специфіку взаємодії з дітьми різного віку;
- ознайомити учасників про причини та наслідки жорстокого поводження насильства над дитиною в сім'ї;
- проінформувати учасників про права та обов'язки батьків та дітей (відповідно до законодавства України);
- відпрацювати комунікативні навички взаємодії з дитиною.

Категорія учасників: батьки підлітків.

Кількість учасників тренінгу: 15 – 20 осіб.

Тривалість тренінгу: 18 годин (6 днів по 3 години).

Тренінгове приміщення: простора кімната зі стільцями, розташованими у формі кола, дошка (фліпчарт).

Форма проведення: соціально-просвітницький тренінг.

Хід проведення тренінгу

Час проведення	Зміст діяльності
1 день	
сесія 1	
1 год 25 хв	Відкриття тренінгу Вправа на знайомство «Дерево» Обговорення правил роботи в групі Визначення очікувань учасників Вправа «Моя дитина»
сесія 2	
1 год 40 хв	Вправа «Ідеальна дитина» Рухлива гра «Мені подобається, коли...» Вправа «Стилі виховання» Руханка «Родина Петренків» Вправа на завершення «Батьківський щоденник»
2 день	
сесія 3	
1 год 35 хв	Привітання. Рефлексія попереднього дня. Повторення правил роботи групи Вправа «Класифікація вікових періодів» Вправа «Знайди пару» Вправа «Вузький місток» Вправа «Що таке взаємодія?»
сесія 4	
1 год. 40 хв	Вправа «Особливості взаємодії батьків з дитиною на різних

	вікових етапах» Вправа «Атоми» Вправа «Способи взаємодії з дитиною» Вправа на завершення «Батьківський щоденник»
3 день	
сесія 5	
1 год 35 хв	Рефлексія попереднього дня. Повторення правил роботи групи Вправа «Як ви розумієте «покарання» Вправа «Покарання» («Мета покарання», «Види покарань») Вправа на зняття емоційної напруги «Землетрус» Вправа «Наслідки покарань»
сесія 6	
1 год 30 хв	Вправа «Які дії дорослої людини можна вважати жорстоким поведженням з дитиною» Рухлива гра «Персей та медуза «Горгона» Вправа «Наслідки вважати жорстокого поведження та його вплив на розвиток дитини» Права та обов'язки батьків та дітей в рамках законодавства України щодо вважати жорстокого поведження з дітьми Вправа на завершення «Батьківський щоденник»
4 день	
сесія 7	
1 год 35 хв	Привітання. Рефлексія попереднього дня. Повторення правил роботи групи Вправа «Як ви розумієте спілкування?» Вправа «Неефективні шляхи спілкування з дитиною»

	Вправа «Павутиння і павук» Вправа «Активне слухання»
сесія 8	
1 год 45 хв	Вправа «Активне слухання» Вправа «Я-повідомлення» I частина Вправа «Я-повідомлення». II частина Вправа на завершення «Батьківський щоденник»
5 день	
сесія 9	
1 год 30 хв	Привітання. Рефлексія попереднього дня. Повторення правил роботи групи Вправа «Правила в сім'ї» Вправа «Як ви розумієте «конфлікт» Вправа «Причини конфліктів» Рухлива гра «Ящірки» Вправа «Послідовні кроки, які ведуть до розв'язання конфліктів»
сесія 10	
1 год 40 хв	Вправа «Як ми долаємо конфлікти» Рухлива гра «Передай оплеск» Вправа «Заохочення» Вправа «Позитивне спілкування» Вправа на завершення «Батьківський щоденник»
6 день	
сесія 11	
1 год 25 хв	Привітання. Рефлексія попереднього дня. Повторення правил роботи групи Мозковий штурм «Коли ми хвалимо наших дітей» Вправа «Опис поведінки»

	Вправа «Коло часу»
сесія 12	
1 год 30 хв	Вправа «Образ щасливої дитини» Хід проведення тренінгу Вправа «Лист подяки дитині» Підсумок. Висновки ведучого повернення до очікувань, підсумкова анкета Прощання. Вправа «Я всім вам бажаю...»

3.3. Результати експериментального дослідження

На контрольній-порівняльній етапі дослідження ефективність проведеної роботи визначалася співвідношенням засвоєних знань, умінь, поведінкових реакцій батьків і дітей з метою, що поставлена під час проведення заходів. Ми порівняли відповіді дітей до і після проведення заходів програми «Батьки і діти: партнерське спілкування» за розробленими раніше анкетами та зробили висновки про ефективність розробленої програми.

Відтепер 100% учнів знають, що в Україні існують закони, які захищають дітей від жорстокого ставлення (раніше – 89,8%). Їх уявлення про законодавчу базу щодо цього явища розширилося – підлітки називали Конституцію України, Сімейний, Цивільний і Кримінальний Кодекси, Конвенцію ООН про права дитини, Кодекс України про адміністративні правопорушення, ЗУ «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства у сім'ї», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».

93,4% підлітків виокремлюють фізичне, психологічне, економічне і сексуальне насильство. Раніше лише 12,7% дітей до насильства відносили

економічне насильство. Розширилося уявлення школярів про прояви жорстокого ставлення. Після відвідування занять програми, до жорстокого ставлення діти стали відносити побиття – 100% (раніше – 91,8%), сварки – 74,3% (раніше – 22,4%), образи – 74,3% (раніше – 59,2%), порівняння з іншими дітьми – 51,6% (раніше – 6,1%), позбавлення їжі – 70,5 % (раніше – 49,3%), псування особистих речей дитини – 86,8% (раніше – 68,6%), відмова у купівлі вкрай необхідних речей – 59,2% (раніше – 43,6%), ігнорування почуттів та потреб дитини – 65,7% (раніше – 38,8%), сексуальні домагання – 100% (раніше – 87,8%).

На запитання «Чи відбувалося щось подібне з тобою за останній місяць?», діти відповіли так: так – 34,6% (раніше – 66,9%). Отже, кількість випадків жорстокого ставлення до підлітків значно зменшилася.

Узагальнивши відповіді дітей на запитання: «Що саме відбувалося з тобою за останній місяць?», ми дійшли висновків, що до 11,3% дітей було застосоване фізичне насильство (раніше – 43,6%), до 54,2% – психологічне насильство (раніше – 75,4%) і до 34,5% – економічне насильство (раніше – 55,2%). Отже, зменшилися випадки застосування всіх видів насильства, домінуючим залишається психологічне насильство.

Зросла довіра учнів до педагогів та психолого-педагогічної служби школи. Знають, що можуть звернутися по допомогу, щоб захиститися від жорстокого ставлення: до вчителів – 65,7% учнів (раніше – 26,9%); до директора школи – 45,6% (раніше – 4,9%); до шкільного психолога – 70,4% (раніше – 23,3%); до шкільного соціального педагога – 85,3% (раніше – 33,7%),

На питання анкети «Чи намагався ти себе захистити?», уже 60,4% учнів відповіли ствердно (раніше лише 38,8% дітей відповіли «так»). Серед способів захисту підлітки уже зазначали звернення до вчителів та соціального педагога школи.

На закінчення, формулюючи свої стосунки з батьками, діти уже писали такі вирази: «У нас все буде добре», «Я хочу, щоб всі у родині були

щасливі», «Мрії збуваються», а раніше – «Я хочу, аби мене не били і не ображали», «Над дітьми не можна знущатися», «Якщо батьки тебе б'ють і лають, то не просто так, а за погані справи» тощо.

Проаналізуємо результати анкетування батьків підлітків на предмет її жорстокого ставлення до дітей після відвідування ними тренінгу.

27,5% батьків зізналися, що вчиняли насильство до дітей протягом останнього місяця (раніше – 51,6%). Значно зменшилася кількість застосування фізичного і психологічного насильства до дітей, але збільшилися прояви економічного насильства (36,4%, раніше – 11,3%). Ми пов'язуємо це з тим, що зросла проінформованість батьків щодо проявів економічного насильства і вони стали реально оцінювати свої дії.

Під фізичним насильством батьки розуміти, крім побиття із тілесними ушкодженнями та неодноразового нанесення ударів, штовхання, щипання, викручування рук, надавлювання. Під психологічним насильство батьки стали розуміти крики, образи, підвищення голосу на дітей, їх порівняння з іншими дітьми, висміювання, погрози, ненадання психологічної підтримки дітям. Економічне насильство, на думку більшості батьків, це відмова дітям у їжі, одязі, житлі, ненаданні матеріалів для навчання. Сексуальне насильство, як вважають батьки, це будь-які домагання до дитини з метою досягнення сексуального задоволення та їх розбещування.

Відтепер 88,4% батьків розуміють, що за жорстоко поведження з дітьми їх можуть притягти до відповідальності (раніше – 24,5%).

Серед нормативно-правових актів, які захищають дітей від жорстокого поведження з боку членів сім'ї, батьки назвали Конституцію України, Кримінальний кодекс України, Конвенцію ООН про права дитини, Кодекс України про адміністративні правопорушення, ЗУ «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства у сім'ї». отже, зросла проінформованість батьків про захист дитини від жорстокого поведження на законодавчому рівні.

На запитання «До кого Ви звернетеся за консультацією щодо уникнення застосування жорстокого поводження з дитиною?», 36,4% батьків назвали класного керівника (раніше – 7,2%), 43,2% – шкільного психолога (раніше – 3,1%), соціального педагога – 65,7% – соціального педагога (раніше- 0,0%).

Аналіз проведеної діяльності показав, що у процесі другого етапу експерименту батьки і діти розширили знання про права дитини і людини, явище жорстокості, соціально прийнятні способи поводження в суперечливих ситуаціях, основи співробітництва в сім'ї; набули навичок взаємодії у родині за гуманними принципами; здобули досвід грамотного протистояння жорстоким проявам, морально-ціннісного ставлення до навколишнього світу; збагатили цілісне уявлення про світ. Як результат, прояви жорстокого поводження з дітьми у сім'ях зменшилися, хоча, навіть і знижена їх наявність, потребує подальшої соціальної профілактичної роботи у навчальному закладі.

У дослідженні виявлено, що для ефективного використання програми соціальної профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї слід проводити попередню роботу з об'єктом профілактики, що включає усвідомлення необхідності і доцільності програмної діяльності, а також психологічну адаптацію в умовах програми; стимулювати учасників програмної діяльності, використовуючи завдання, що мають реальний зміст і містять елементи дослідження, надаючи можливість реалізувати себе в різних видах діяльності, застосовуючи інтерактивні методи навчання і виховання; планувати зміст програмних форм профілактики з урахуванням інтеграції знань різних наукових сфер, а також інтересів і здібностей учасників, дотримуючись принципів: вчити батьків, дітей і вчитися в них, разом радіти успіхам; здійснювати програмну діяльність з позицій творчості і систематичності, вдосконалювати її зміст, структурні компоненти.

Додаток А

АНКЕТА (для учнів)

Шановний респонденте!

Просимо Вас взяти участь у науковому дослідженні, що має на меті з'ясувати Ваше ставлення до проблеми жорстокого поводження з дітьми у сім'ї. Нас цікавить Ваша особиста думка, ми сподіваємося на співпрацю з Вами. Працювати з анкетною не складно: відмітьте ті варіанти відповідей, які Вам підходять, поставивши галочку біля відповіді. На одне питання може бути кілька відповідей – прислухайтесь до себе, обирайте потрібні. Але не забувайте уважно прочитати питання!

Ваш вік _____ Ваша стать _____

1. Чи знаєте Ви, що в Україні існують закони, які захищають дітей від жорстокого ставлення у сім'ї?

А) так

Б) ні

2. Які Ви знаєте закони, які захищають дітей від жорстокого ставлення у сім'ї?

3. Чи відомо Вам, що кожна дитина має певні права?

А) так

Б) ні

4. Звідки Ви дізнаєтеся про власні права?

5. Що Ви розумієте під поняттям «жорстоке поводження?»

6. Які Ви знаєте види насильства?

7. Які дії, на Вашу думку, відносяться, на їх думку, до жорсткого поводження стосовно дітей?

- А) побиття
- Б) сварки
- В) образи
- Г) порівняння з іншими дітьми
- Д) позбавлення їжі
- Е) псування особистих речей дитини
- Є) відмова у купівлі вкрай необхідних речей
- Ж) ігнорування почуттів та потреб дитини
- З) сексуальні домагання

8. Чи відбувалося щось подібне з Вами?

- А) так
- Б) ні
- В) важко відповісти

9. Чи відбувалося щось подібне з Вами за останній місяць?

- А) так
- Б) ні
- В) важко відповісти

10. Що саме відбувалося з Вами за останній місяць?

11. До кого Ви можете звернутися по допомогу, щоб захиститися від жорстокого ставлення?

12. Як Ви дізнаєтеся у школі про те, як запобігти жорстокому ставленню і хто може допомогти у цьому?

А) класні години

Б) виховні заходи

В) консультації психолога та соціального педагога

13. Які відчуття виникають, коли Ви відчуваєте на собі жорстоке ставлення?

14. Чи намагався ти себе захистити від жорстокого поводження і як?

15. Чи ділилися з тобою друзі, однокласники, інші діти інформацією про жорстоке ставлення до них у сім'ї?

А) так

Б) ні

16. Яке повідомлення Ви б хотіли передати своїй родині?

Дякуємо Вам за співпрацю! Бажаємо успіху!

Додаток Б

АНКЕТА (для батьків)

Шановний респонденте!

Просимо Вас взяти участь у навчальному дослідженні, яке має на меті з'ясувати Ваше ставлення до проблеми жорстокого поводження з дітьми у сім'ї. Нас цікавить Ваша особиста думка, ми сподіваємося на співпрацю з Вами. Працювати з анкетною не складно: відмітьте ті варіанти відповідей, які Вам підходять, поставивши галочку біля відповіді. На одне питання може бути кілька відповідей – прислухайтеся до себе, обирайте потрібні. Але не забувайте уважно прочитати питання!

Ваш вік _____ Ваша стать _____

1. Чи траплялися з Вашого боку випадки жорстокого ставлення до дітей?

А) так

Б) ні

2. Чи траплялися з Вашого боку випадки жорстокого ставлення до дітей протягом останнього місяця?

А) так

Б) ні

3. Які види насильства Ви вчиняли стосовно Ваших дітей?

А) фізичне насильство

Б) психологічне насильство

В) економічне насильство

Г) сексуальне насильство

4. Що Ви розумієте під поняттям:

А) фізичне насильство: _____

Б) психологічне насильство _____

В) економічне насильство _____

Г) сексуальне насильство _____

5. З яких причин Ви проявляєте жорстоке ставлення до дитини?

6. Чи знаєте Ви, що за жорстоко поводження з дітьми Вас можуть притягти до відповідальності?

А) так

Б) ні

7. Які Ви знаєте нормативно-правові акти, які захищають дітей від жорстокого поводження з боку членів сім'ї?

8. До кого Ви зверталися за консультацією щодо уникнення застосування жорстокого поводження з дитиною?

9. Опишіть Вашу реакцію на наступну ситуацію: «Дитина включила музику дуже голосно, це заважає батькам розмовляти».

Дитина обіцяла допомогти щось зробити поки прийдуть гості. Залишилася година, а робота не починалася.

Дякуємо Вам за співпрацю! Бажаємо успіху!

Додаток В
Диспут – конкурс
«Ми змінимо світ від насильства»

Мета: сприяти усвідомленню учнями проблеми насильства у соціальному середовищі; причини виникнення та питання зменшення цього явища у сучасному житті.

Хід проведення

1. Вступне слово

Притча про жорстокість

В одному з монастирів Шаоліня майстер навчав своїх учнів. І якось учень поставив майстрові запитання :

- Учителю, а як дізнатися, наскільки я жорстокий ?

- Щоразу, коли ти завдаватимеш удару своєму ворогові, уяви себе на його місці і відчуй його біль. І якщо один раз не відчуєш болю – знай, жорстокість захлиснула тебе.

У засобах масової інформації усе частіше з'являються новини про нестерпну жорстокість, носіями або жертвами якої є неповнолітні діти.

Українське суспільство переживає не найкращі часи: насильство в родині, нерівність, підвищена агресивність підлітків, вживання наркотиків, алкоголю, розкута сексуальна поведінка дітей та підлітків. Усе це знаходить своє вираження в поведінці та в стосунках між дітьми та між дітьми та дорослими.

Насильство – це дії над однією людиною або кількома людьми, що характеризуються такими ознаками :

- Чиняться усвідомлено, цілеспрямовано;
- Заподіюють шкоду (фізичну, моральну, матеріальну);
- Порушуються права та свободи людини;

- Той, що чинить насильство, має значні переваги, це зводить до нуля ефективний захист жертви насильства.

Види насильства:

- Фізичне;
- Сексуальне;
- Психологічне;
- Економічне.

Причини проявів насильства :

- Сім'я як фактор становлення агресивної поведінки;
- Взаємини з однолітками;
- Засоби масової інформації;
- Комп'ютерні ігри;
- Низький соціально-економічний рівень життя великої кількості сімей;
- Вплив соціуму;
- Післяпологова депресія матері.

Умови проведення конкурсних завдань:

I конкурс

Конкурс «Пазл»

З окремих частин скласти зображення.

II конкурс

Конкурс «Запитання»

(Кожна команда витягає запитання і дає відповіді)

1. Форми насильства: фізичне, сексуальне, економічне, психологічне.
2. Хто може бути «жертвою»?
3. Хто може бути кривдником?
4. Якими основними законами захищені права дітей: Конвенція ООН про права дитини, Конституція України, Закон України «Про охорону дитинства», Сімейний кодекс, Кримінальний кодекс, та інші.
5. Продовжіть речення: Насильство породжує... насильство.

6. Де найбільше спостерігаються прояви насильства? (вдома, в школі, в громаді).

7. Що таке насильство ? (Спосіб, що забезпечує панування, владу людини над людиною; примус, який відбувається всупереч волі того, проти кого він спрямований, зазіхання на людську свободу).

8. Що таке жорстоке ставлення ? (Безжалісні, грубі дії, які завдають потерпілому фізичних та психічних страждань.)

9. Що розуміють під поняттям толерантність ? (прийняття людини такою, якою вона є).

10. Що таке агресія ? (Індивідуальна або колективна поведінка чи дія, спрямована на те, щоб завдати фізичної чи психічної шкоди, або орієнтована на знищення іншої людини чи групи).

11. З якого віку настає відповідальність за насильство ? (з 14 років).

12. Поясніть термін «експлуатація». (Використання чужої праці без справедливої винагороди; безоплатне привласнення результатів найманної праці).

13. Поясніть термін «ігнорування». (Навмисно не помічати, не брати до уваги, нехтувати кимось, чимось).

14. Яка відповідальність передбачено за насильницькі дії? (Адміністративна, кримінальна).

15. До кого може звернутися дитина по захист від насильницьких дій?

Руханка «Намалюй цифри частинами тіла»

(1 – пишемо носом, 2 – правим плечем, 3 – лівим плечем, 4 – правою ногою, 5 – лівою ногою, 6 – ліктем правої ноги, 7 – ліктем лівої руки, 8 – усім тілом.)

III конкурс. Конкурс «Прислів'я та приказки»

(Знайдіть другу частину прислів'я чи приказки)

Яка громада, така її рада.

Як ми до людей, так люди до нас.

Дружба і братство – дорожче багатство.

Друга тримай, а знайдеш – тримай.

У хорошій компанії розуму наберешся, а в поганій – і свій загубиш.

З ким поведешся, від того й наберешся.

Згода буде, а незгода руйнує.

Від сварки до бійки – один крок.

Бити та лаяти є кому, а годувати та вчити так нікому.

Не кидай каміння в небо, бо собі голову розіб'єш.

Хто любить бити, того теж наб'ють.

Коли двоє сваряться, то більше винуватий той, хто розумніший.

Біда тому, хто добра не робить нікому.

Кого біда кусає, той завжди злість на когось має.

Правда і у вогні не горить, і в воді не тоне.

Яка хата – такий тин, який батько – такий син.

Добрі діти на ноги поставлять, а лихі – з ніг звалять.

Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями.

Дурному і п'яному море по коліна.

Будеш людині робити все життя добро – нічого, а зробиш один раз зло – на все життя ворогом будеш. Злому всюди зле.

IV конкурс. З букв слова «толерантність» скласти інші слова

(тінь, тато, Ната, тент, Ніна, рать, тонна, ліра, Лора, літо, сіно, село, неон, ніс, тісто, нора, ріст, снасть, неро, рот, тара, рано, ролет, нано, Лера, оса, ласт, тан, лан, нас, сало, соло, сіль, ера, оратор, Оранта, рента, толь, тіло, раллі, антена, стан, ліс, ріс, лінь, рана)

Руханка «Хенд-бол».

Творча робота «Наслідки насильства для дитини, сім'ї, суспільства»

(Кожна група по черзі представляють свої варіанти)

V конкурс. Творча робота «Колаж» (кожна група представляє свої варіанти шляхів зменшення проявів насильства).

Підведення підсумків та визначення переможців.

Додаток Г

Тренінг для батьків

ІІІ ДЕНЬ

СЕСІЯ 5

Рефлексія попереднього заняття

Мета: сприяти створенню атмосфери довіри та доброзичливості, пригадати правила роботи групи.

Ресурси: фліпчарт, маркери, альбом для фліпчарту.

Хід проведення

Ведучий пропонує за допомогою мозкового штурму пригадати вправи минулого дня у зворотному напрямку, тобто від останньої до першої. Ведучий записує назви цих вправ від останньої до першої, починаючи знизу.

Повторення правил роботи групи

Мета: пригадати правила роботи групи, сприяти створенню атмосфери довіри та доброзичливості.

Ресурси: фліпчарт, маркери, альбом фліпчарту, стікери.

Хід проведення

Ведучий пропонує кожному учаснику написати одне правило роботи групи і приклеїти його на листок альбому для фліпчарту

Запитання для обговорення:

1. Чи всі правила ми пригадали?
2. Для чого необхідно було знову повернутися до правил роботи в групі?
3. Наскільки легко/складно було виконувати ці правила минулого разу?
4. До чого призводить порушення правил?

До уваги ведучого!

Правила створюють безпечні умови для роботи групи: завдяки ним ми знаємо, на що сподіватися. Вони допомагають порозумітися, не завдаючи

прикростей один одному. Правила існують скрізь. Порушення правил провокує певні наслідки.

Вправа «Як ви розумієте покарання»

Мета: визначити поняття «покарання»; підготувати учасників до сприйняття наступної теми.

Ресурси: фліпчарт, альбом для фліпчарту, інформаційний матеріал.

Хід проведення

Ведучий пропонує учасникам назвати асоціації, які виникають у них при згадуванні слова «покарання». Усі асоціації без коментарів та зауважень записуються на фліпчарті. Після завершення, ведучий демонструє визначення на фліпчарті.

Покарання – це засіб впливу на того, хто вчинив який-небудь злочин, має якусь провину; розплата за будь-які нерозважливі вчинки, дії.

Вправа «Покарання»

Мета: визначити мету, значення та види покарання.

Час: 40 хвилин.

Ресурси: кольорові маркери, фліпчарт, альбом для фліпчарту.

Хід проведення

I етап

Мета: визначити значення покарання та його мету.

Ресурси: фліпчарт, маркери, папір.

Хід проведення

Ведучий запитує учасників: Чи караєте ви своїх дітей? У яких ситуаціях покарання необхідні? Учасники з'ясовують для чого покарання іноді потрібне та необхідне. Ведучий записує ці відповіді на аркуші.

До уваги ведучого!

Ведучий не коментує щойно записані варіанти відповідей учасників, дякує за виконання цієї роботи і повідомляє, що згодом повернуться до цього плакату.

Необхідно акцентувати увагу учасників саме на визначенні мети, з якою батьки використовують покарання. Це може бути: для безпеки; для профілактики; щоб відрізняли добро від зла; для батьківського авторитету; саме так діти вчаться відповідальності; щоб захистити дитину від злих наслідків її поганої поведінки; так робили їхні батьки; від безпорадності.

II етап

Види покарань

Мета: визначити основні види покарань та стереотипи щодо їх використання.

Час: 30 хвилин.

Ресурси: аркуш альбому для фліпчарту, кольорові маркери, плакат з написаними типами покарань.

Хід проведення

Продовжується робота в групі. Ведучий запитує у учасників про те, які види покарань є найбільш популярними, і занотовує їх на фліпчарті. Після того, як варіанти закінчилися, ведучий просить визначити серед них найбільш ефективні з точки зору досягнення мети.

Далі ведучий вивішує плакат із написаними типами покарань, пояснює учасникам, що означає кожен тип покарання, і просить визначити, до якого типу належать ті популярні і ефективні покарання, які вже записані учасниками на фліпчарті.

Типи покарання: фізичне (контактне, із застосуванням сили), психологічне (тиск, приниження, глузування, шантаж), економічне (покарання працею, штрафні матеріальні санкції).

Запитання для обговорення:

1. Які почуття у Вас виникали, коли ви виконували вправу?
2. Які думки у Вас виникали?
3. З якою метою ми, як правило, використовуємо покарання?
4. Чи досягаємо ми мети?

Рухлива гра «Землетрус».

Мета: зняття емоційної напруги.

Ресурси: не потрібні.

Хід проведення

Учасники об'єднуються в малі групи по три особи. Двоє учасників повертаються обличчям один до одного, беруться за руки й піднімають їх, таким чином, утворюючи символічний «Будинок». Третій учасник стає між ними, він – «Господар» цього «Будинку». Ведучий залишається без «Будинку». За сигналом ведучого «Господарі!» – ті, хто виконують цю роль, залишають своїх «Господарів» і займають місця в інших «Будинках». «Будинки» залишаються на місцях. Той, з учасників, хто не встиг зайняти місце, стає ведучим. Коли звучить слово «Будинок!», двоє учасників, не розмикаючи рук, шукають свого «Господаря». «Господарі» залишаються на місцях. Той, з учасників, хто залишився без «Будинку», стає ведучим. Коли звучить слово «Землетрус», усі учасники залишають свої місця і змінюють свої ролі: одні створюють нові «Будиночки», інші – стають «Господарями». «Господар», який залишився без «Будинку» стає ведучим.

Вправа «Наслідки покарань»

Мета: показати вплив та шкоду покарань на формування особистості дитини.

Ресурси: плакати з попередньої вправи, 3 аркуші паперу А1 з накресленими табличками

Хід проведення

Коментар ведучого

Ми прагнемо отримати позитивний результат, виховуючи дитину, а отримуємо зовсім протилежне: псується стосунки. Діти хочуть робити зовсім протилежне, ніж хочемо ми. Мета у нас позитивна, а наслідки інші. Негативний стан, який постійно переживає дитина під час покарань закріплюється і стає рисою характеру.

Ведучий об'єднує учасників у 3 групи (за типами покарань), методом розрахунку від 1 до 3. Перша група працює над описом поведінки, думок та

почуттів дитини, яку карають фізично, друга – психологічно, третя – економічно.

Покарання – це відчуття образи, страху, болю, які переживає дитина від дій людини, на любов якої вона розраховує. За таких умов, можна розраховувати, що мета з якою ми караємо може бути досягнута? Чи спроможна дитина засвоювати норми поведінки, коли вона переживає негативні почуття?

Покарання породжує страх. Залякана дитина лише тимчасово припиняє негативну поведінку. Це лише здається, що покарання принесло бажаний ефект. Спостерігаючи за поведінкою дитини після покарання, можна помітити, що вона шукає спосіб, щоб поквитатися зі своїми кривдниками. Дитина може дратувати молодших братів, сестер або домашніх тварин, отримувати погані оцінки в школі, псувати свої або ваші речі, утікати з дому і забувати про свої обов'язки.

Караючи, ми підмінюємо внутрішній контроль дитини за власною поведінкою – необхідністю контролю з боку інших людей. Окрім того, покарання робить дитину недовірливою і спонукає приховувати свої помилки. Дитина впевнюється, що діяти з позиції сили – це єдиний шлях досягнення бажаної мети.

Варто замислитись, під впливом яких почуттів ми караємо дитину: зі зла, від образи, бажаючи помститися або відчуваючи свою безпорадність? Необхідно зупинитись, заспокоїтись і спробувати перевести агресивну реакцію на негативний вчинок дитини на намагання зрозуміти, що відбувається з нею, запитати у себе: «Так чого насправді, саме зараз, я хочу навчити свою дитину?».

Вправа «Які дії дорослої людини можна вважати насильством над дитиною?»

Мета: з'ясувати рівень розуміння батьками, що є насильством над дитиною.

Ресурси: фліпчарт, кольорові фломастери, альбом для фліпчарту, інформаційний матеріал.

Хід проведення

Повідомлення ведучого: тема покарань є дуже важливою, ще й тому, що покарання несуть у собі приховану погрозу: часто виховний процес із застосуванням покарань може перерости в насильство над дитиною.

Ведучий роздає учасникам інформаційний матеріал для самостійного опрацювання і пропонує протягом 10 хвилин знайти у цій інформації відповідь на питання: «Які дії дорослої людини можна вважати насильством над дитиною?».

Після самостійного опрацювання, учасники називають дії дорослої людини, які є насильством над дитиною.

Відповіді присутніх записуються на великому аркуші паперу без коментарів, зауважень чи запитань. Після обговорення ці записи потрібно прикріпити на стіні у робочій кімнаті. Бажано, щоб вони знаходились там до кінця заняття.

Далі ведучий пропонує учасникам звернути увагу на плакат, на якому зазначені види покарань та порівняти види покарань і види насильства над дитиною.

Чи є покарання насильством над дитиною?

Ведучий пропонує визначити до яких типів насильства належать названі види покарання. Учасники по колу висловлюються.

Запитання для обговорення:

1. Які думки виникали у Вас під час виконання цієї вправи?
2. Яка інформація стала для Вас новою?
3. Що, на Вашу думку, варто змінити у стосунках із дитиною?

Висновки ведучого: Діти є найбільш незахищеною соціальною групою і вони частіше за інших стають жертвами насильства. За різними даними, у Сполучених Штатах кількість офіційних повідомлень про нещасні випадки

через жорстоке поводження щодо дітей чи відсутність піклування про них, складає біля 1 мільйона на рік.

Кожен день гинуть 3 дитини. Загальна цифра дітей, які постраждали від насильства – 903 000 (за даними US Department of Health and Human Service). При цьому 18,6% дітей, постраждали від фізичного насильства, 9,6% – від сексуального, 6,8% – від емоційного, 59,2% – від зневажливого ставлення. На жаль, в Україні таких масштабних досліджень не проводилось. Проблема психотравмуючого впливу насильства на дитину має не тільки психологічний, а також і соціальний, юридичний (правовий) аспекти.

На думку зарубіжних та вітчизняних науковців дитина відтворює в майбутньому ту модель поведінки, з якою вона має справу у дитинстві. Тілесні покарання, навіть тоді, коли вони вмотивовані найкращими виховними бажаннями дорослих, є насильством над дитиною, яке має як фізичні, так і психологічні наслідки. Тілесні покарання є досить поширеними в українському суспільстві. Так, за даними дослідження, яке проводилось Українським фондом «Благополуччя дітей» в рамках проекту «Дитинство без насильства – покращення системи захисту дітей у Східній Європі» (2009 р.) більше третини людей в Україні вважає, що фізичне покарання дітей не тільки допустиме, але й необхідне.

Рухлива гра «Персей та медуза «Горгона».

Мета: зняти втому та емоційну напругу.

Ресурси: пов'язки на очі за кількістю учасників.

Хід проведення

Учасники об'єднуються у дві групи: медуза «Горгона» і «Персей». Група медуз із зав'язаними очима, стає у коло спиною до центра кола з витягнутими у сторони руками, щоб торкатися плеча сусіда. Можна рухати руками, тілом, але не можна сходити зі свого місця, присідати. Завдання медузи – не пропускати «Персея» у коло, не застосовуючи силу, достатньо лише торкнутися руками.

Завдання другої команди «Персей» потрапити у коло, уникаючи дотиків медузи. Кого торкнулася медуза вибувають з гри.

Вправа «Наслідки насильства та його вплив на розвиток дитини»

Мета: ознайомити учасників із можливими наслідками насильства та його впливом на розвиток дитини.

Ресурси: інформаційний матеріал (Додаток 9), фліпчарт, чорні маркери, альбом для фліпчарту.

Хід проведення

Ведучий зазначає, що будь-який вид насильства має наближені та віддалені наслідки. До наближених наслідків належать: фізичні травми, ушкодження, втрата свідомості, крововилив, гострі психічні порушення, прагнення утекти, сховатись або ж глибока загальмованість, зовнішня байдужість.

Серед віддалених наслідків виділяються: порушення фізичного і психічного розвитку, різні соматичні захворювання, особисті і емоційні порушення, соціальні наслідки.

Ведучий об'єднує учасників у чотири групи (можна об'єднати за кольорами: зелений, синій, червоний, жовтий). Кожна група отримує завдання опрацювати певний вид наслідків насильства над дитиною за наступною схемою:

- прочитати інформаційний матеріал (кожна група читає лише частину тексту);
- виділити головне за наслідками й впливами насильства на розвиток дитини (кожен опрацьовує свою частину);
- записати на папері основне з прочитаного (для кожної групи своя частина).

Презентація виконаної роботи та обговорення у загальному колі.

Запитання до всіх учасників:

1. Які думки виникали у Вас під час виконання цієї вправи?
2. Яка інформація стала для Вас новою?

Вправа «Права та обов'язки батьків та дітей в рамках законодавства України щодо насильства над дітьми»

Мета: ознайомити батьків з правами та обов'язками в рамках законодавства України щодо насильства над дітьми.

Ресурси: інформаційний матеріал.

Хід проведення

Використовуючи інформацію з Додатка 10, ведучий розповідає про основні нормативні документи, які стосуються захисту дітей від насильства та жорстокого поводження.

Запитання для обговорення:

1. Що нового Ви дізналися із цієї вправи?
2. Чи важлива ця інформація для батьків? Чому?

Вправа на завершення «Батьківський щоденник»

Мета: зворотній зв'язок (висловити своє ставлення до роботи протягом тренінгу, надати можливість оцінити своє батьківство, виходячи з отриманої інформації).

Ресурси: зошит для записів, ручка, фліпчарт, альбом для фліпчарту.

Хід проведення

Ведучий пропонує учасникам пригадати, які вправи виконувалися протягом дня (вправи, які називають учасники ведучий занотовує на аркуші фліпчарту) та прокоментувати враження від їх виконання.

Ведучий пропонує записати у свій батьківський щоденник відповіді на наступні питання:

- «Під час заняття я зрозумів (зрозуміла) ...»;
- «Я батько (мати), тому ...»;
- «Які ідеї та думки народились у мене ...».

За бажанням, учасники читають свої записи. На завершення, ведучий дякує групі за спільну роботу й нагадує час і місце початку наступної зустрічі.

Рекомендована література

1. Конституція України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
3. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
4. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
5. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
6. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 0.02.1995 р.: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
7. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
8. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/2229-19>.
9. Агаркова Н. Законодавче забезпечення соціально-правового захисту дітей / Н. Агаркова // Рідна школа. – 2017. – № 2. – С. 9–12.
10. Алексеенко Т. Ф. Соціальна педагогіка теорія і технології / Т. Ф. Алексеенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 314 с.
11. Бегеза Л. Насильство над дитиною як чинник деструктивного впливу на формування її особистості / Л. Бегеза // Сучасна школа України. – 2014. – № 9. – С. 47–62.
12. Безпалько О. В. Соціальна робота / О. В. Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2011. – 351 с.

13. Бородавка Л. К. Насильство над дітьми в сім'ї як соціально-педагогічна проблема / Л. К. Бородавка // Сім'я та родинне виховання у національній етнопедагогічній культурі. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 236–240.

14. Бессонова Т. П. Особенности развития ребенка в неблагополучной семье / Т. П. Бессонова // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 1. – С. 39–42.

15. Бойко Л. Р. Аспектний аналіз поняття «жорстокість» / Н. Д. Щербак // Проблеми педагогічних технологій : зб. наук. праць. – Вип. 2. / Волин. держ. унів. ім. Лесі Українки ; Волин. академ. Дім ; ред. О. Н. Дем'янчук. – Луцьк, 2011. – С. 34–38.

16. Васько А. К. Соціальна робота з дітьми, які постраждали від жорстокого поводження / А. К. Васько // Практична психологія та соціальна робота. – 2017. – № 2. – С. 17–29.

17. Волинець Л. С. Система захисту дітей від жорстокого поводження / Л. С. Волинець. – К. : Держсоцслужба, 2015. – 395 с.

18. Волков О. О. Профілактика жорстокого ставлення до дітей у сім'ї: теоретико-методичний аспект / О. О. Волков // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. праць. – Вип. 5. / Харк. держ. акад. культури ; ред. Н. М. Кушнарєнко. – Х. : ХДАК, 2011. – С. 251–258.

19. Глушко А. П. Методологічні основи соціально-педагогічної профілактики жорстокого ставлення до дітей / А. П. Глушко // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали наук. конф. молодих учених, 16-18 квіт. 2003 р., Харків. – Х. : ХДАК, 2013. – С. 53–55.

20. Головка С. Л. Технологія соціально-педагогічної профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї / С. Л. Головка // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали конф. молодих науковців, 17-19 квіт. 2002 р. / відп. ред. І. В. Щербіна. – Х. : ХДАК, 2012. – С. 41–42.

21. Гончаров В. Л. Домашнє насильство: як захистити дитину / В. Л. Гончаров. – К. : Шкільний світ, 2009. – 120 с.

22. Дворнік Т. Чи бути ХХІ століттям прав дитини? / Т. Дворнік // Палітра педагога. – 2015. – № 2. – С. 5–10.
23. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист / ред О. Д. Утченко. – К. : АТ «Видавництво «Столиця», 2015. – 292 с.
24. Докукіна О. М. Соціально-педагогічні та соціокультурні фактори насильства у сім'ї / О. М. Докукіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Вип. 12., Ч. II. – К., 2014. – С. 228–234.
25. Дьяченко Н. Д. Аналіз засобів профілактики жорстокого ставлення до дітей / Н. Д. Дьяченко // Сучасні проблеми науки та освіти : матеріали 3-ї міжнар. міждисципл. наук.-практ. конф. 1-9 трав. 2002 р., м. Ужгород. – Х. : Українська Асоціація «Жінки в науці та освіті» ; Харків. націон. ун. ім. В. Н. Каразіна, Ужгород. націон. ун., 2012. – С. 260–262.
26. Єршова В. М. Соціальний захист дітей від жорстокості дорослих як об'єкт державного управління / В. С. Єршова // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми управління» / уклад. Б. В. Новиков. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2011. – С. 209–210.
27. Кляпець О. Насильство в сім'ї: чому виникає та чим загрожує / О. Кляпець // Практичний психолог. – 2015. – № 6. – С. 34–37.
28. Ковальчук М. Право на захист від жорстокого поводження та всіх форм насильства щодо неповнолітніх/ М. Ковальчук // Рідна школа. – 2017. – № 2. – С. 15–18.
29. Когаловская А. С. Вопросы профилактики семейного насилия и жестокого обращения с детьми / А. С. Когаловская // Педагогика. – 2012. – № 3. – С. 82–86.
30. Котова-Олійник С. Інноваційні форми роботи з молоддю щодо профілактики насильства / С. Котова-Олійник // Директор школи. Шкільний світ. – 2013. – № 3. – С. 4–50.

31. Кочемировська О. О. Індикатори прихованих форм жорстокого поводження з дітьми / О. О. Кочемировська // Соціальна робота. – 2016. – № 2. – С. 9–11.
32. Кравченко Т. Взаємодія сім'ї – проблема сучасності / Т. Кравченко // Рідна школа. – 2015. – № 9–10. – С. 24–26.
33. Левченко Р. Д. Профілактика і корекція жорстокості в сім'ї як проблема соціального виховання / Р. Д. Левченко // Культура та інформаційне суспільство на зламі тисячоліть : матеріали підсумкової наук.-практ. студент. конф., 15-16 квіт., 2013. – Х. : ХДАК, 2013. – С. 56–60.
34. Мушинський В. Неблагополучна сім'я як фактор дисгармонійного розвитку дитини / В. Мушинський // Психолог. – 2015. – № 10. – С. 3–5.
35. Охота Я. В. Визначення «жорстокого поводження» / Я. В. Охота // Соціальна робота. – 2016. – № 4. – С. 18–19.
36. Парламентські слухання. Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи / уклад. О. Л. Волошин. – К. : Ера, 2016. – 136 с.
37. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю / ред. І. В. Козубовська. – Ужгород : Педагогіка, 2008. – 173 с.
38. Саверська В. Сімейна жорстокість: міф чи реальність? / В. Саверська // Класному керівнику. Усе для роботи. – 2015. – № 1. – С. 14–17.
39. Сафонова Т. Я. Жестокое обращение с детьми и его последствия / Т. Я. Сафонова. – М. : Издательский центр «Академия», 2013. – 264 с.
40. Система захисту дітей від жорстокого поводження / ред. К.Б. Шевченко. – К. : Держсоцслужба, 2016. – 396 с.
41. Сіданіч І. Л. Як зробити батьків і дітей щасливими? Про культуру взаємин батьків і дітей / І. Л. Сіданіч. – К. : Видавництво Пляяди, 2015. – 120 с.
42. Суворова Н. Які батьки – такі й діти? Дослідження проблеми жорстокості та насильства в сім'ї / Н. Суворова // Соціальний педагог. – 2013. – № 11. – С. 34–44.

43. Сьомкіна І. С. Особливості впливу неблагополучної сім'ї на соціалізацію дитини / І. С. Сьомкіна // Практична психологія та соціальна робота. – 2016. – № 1. – С. 36–38.
44. Тіцька Л. І. Зміст поняття жорстокості / Л. І. Тіцька // Практична психологія та соціальна робота. – 2016. – № 3. – С. 40–41.
45. Трофімова О. Попередження насильства в сім'ї / О. Трофімова // Позакласний час. – 2015. – груд. (№ 12). – С. 61–62.
46. Тюття Л. Т. Соціальна робота (теорія і практика) / Л. Т. Тюття. – К. : Знання, 2012. – 576 с.
47. Харламова І. Попередження домашнього насильства над дітьми / І. Харламова // Соціальний педагог. – 2010. – № 12 (48). – С. 23–33.
48. Ходоренко А. А. Насильство в сім'ї щодо жінок та дітей: медико-психологічні, поведінкові та соціальні наслідки / А. А. Ходоренко. – Харків : Лідер, 2015. – 143 с.
49. Целуйко М. Психология неблагополучной семьи / М. Целуйко. – М. : Изд-во «ВЛАДОС». – ПРЕСС, 2007. – 182 с.
50. Шендеровський К. С. Попередження насильства в сім'ї. Матеріали Жіночого Консорціуму України / К. С. Шендеровський // Психологічна газета. – 2016. – № 21. – С. 5–31.
51. Щербак Н. Д. Експериментальне дослідження соціально-педагогічної програми профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї / Н. Д. Щербак // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. праць. – Вип. 11. – Х. : ХДАК, 2012. – С. 262–269.
52. Щербак Н. Д. Соціально-педагогічний аспект профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї / Н. Д. Щербак // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2014. – № 1. – С. 68–73.
53. Шпонтан І. М. Виховання без насильства / І. М. Шпонтан // Соціальний працівник. – 2013. – № 2. – С. 35–39.
54. Юридичні аспекти захисту жертв насильства в сім'ї / ред. Є. С. Чернехова. – Чернігів : Школа, 2014. – 146 с.

ДЛЯ ПОДАТОК

Наукове видання

СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ
З ДІТЬМИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМЕЙ

Навчально-методичний посібник

Автори: І. І. Дубровінська, Л. В. Кононенко
Науковий редактор Л. В. Кононенко
Відповідальний редактор – Л. В. Кононенко
Бібліографічний редактор В. В. Орехова
Комп'ютерна верстка і дизайн І. І. Дубровінська
Дизайн обкладинки І. І. Дубровінська
Комп'ютерний набір І. І. Дубровінська
Коректура авторська

Підписано до друку ____ . ____ . 201__ р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Constantia. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 6,51. Обл.-вид. арк. 4,3.
Наклад ____ . прим. Зам. № ____ .
Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка,
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.